

EKSPRESIVNE TEHNIKE U RADU S DJECOM PREDŠKOLSKE DOBI KOJA MANIFESTIRAJU PROBLEME U PONAŠANJU

Rimac, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:643207>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

Sveučilište u Splitu

Filozofski fakultet

Rani i predškolski odgoj i obrazovanje

DIPLOMSKI RAD

**Ekspresivne tehnike u radu s djecom predškolske dobi koja
manifestiraju probleme u ponašanju**

Ana Rimac

Split, 2022.

Sveučilište u Splitu

Filozofski fakultet

Rani i predškolski odgoj i obrazovanje

DIPLOMSKI RAD

**Ekspresivne tehnike u radu s djecom predškolske dobi koja
manifestiraju probleme u ponašanju**

STUDENTICA: Ana Rimac

MENTOR: dr. sc. Toni Maglica

Split, 2022.

Sadržaj:

Sažetak	III
Summary	IV
1. Uvod.....	1
2. Problemi u ponašanju kod djece predškolske dobi.....	2
3. Razvoj problema u ponašanju	8
3.1. Rizični i zaštitni čimbenici	8
3.2. Teorija ekosustava	12
3.3. Nedostatak kreativnog izražaja dovodi do ponašajnih problema	14
4. Fenomenologija problema u ponašanju	16
4.1. Problemi s otporom, neposluhom i ljutnjom	16
4.2. Problemi s agresijom i destruktivnošću.....	18
4.3. Problemi s pažnjom, hiperaktivnošću i impulzivnošću	20
4.4. Internalizirani problemi u ponašanju	21
5. Ekspresivne tehnike u radu s djecom	23
5.1. Definicija art terapije	23
5.2. Primjena art terapije.....	25
6. Crtež kao dijagnostičko i terapijsko sredstvo.....	27
6.1. Likovno i vizualno izražavanje.....	27
6.2. Proces izrade dječjeg crteža.....	27
6.3. Uloga boja.....	28
6.4. Crtež kao terapijsko sredstvo.....	29
7. Glazboterapija	31
7.1. Glazbeno izražavanje.....	31
7.2. Utjecaj glazbe	31
7.3. Metode u glazboterapiji	32
8. Terapija plesom	34
8.1. Plesna umjetnost	34
8.2. Utjecaj plesa	34
8.3. Primjena plesa u terapijske svrhe.....	35

9. Psihodrama	36
9.1. Drama i dramska ekspresija.....	36
9.2. Dramska aktivnost	36
9.3. Terapijska uporaba drame – psihodrama.....	37
10. Biblioterapija	39
10.1. Pojam i definicija biblioterapije	39
10.2. Ciljevi biblioterapije	39
10.3. Provedba vođenog čitanja.....	40
10.4. Književni oblici prikladni za biblioterapiju.....	40
11. Terapija igrom	43
11.1. O dječjoj igri.....	43
11.2. Proces socijalizacije djece kroz igru.....	45
11.3. Dijete i svijet lutaka.....	45
11.4. Lutkarske predstave	46
12. Pravljenje predmeta	48
13. Zaključak	50
14. Popis korištene literature:	51

Sažetak

Cilj ovog rada jest prikazati temu problema u ponašanju djece rane i predškolske dobi s posebnim naglaskom na ekspresivne tehnike koje se koriste u radu s njima.

Prvi dio rada fokusira se na probleme u ponašanju, daje definiciju samog pojma te iznosi neke primjere najčešćih problema u ponašanju kod predškolske djece kao što su dječji otpor, neposluš i ljutnja, agresija i destruktivnost, te problemi s pažnjom, hiperaktivnost, odnosno impulzivnost. Također, stavlja naglasak na utjecaj roditelja i obitelji na psihički i socijalni razvoj djece kroz koncept rizičnih i zaštitnih čimbenika.

U nastavku, rad daje uvid u model ekspresivnih pristupa koji ima široku primjenu te se opisuju ekspresivne tehnike i njihova primjena kod predškolske djece koja manifestiraju probleme u ponašanju. U radu se opisuju ključni termini ekspresivne terapije, njezin povijesni razvoj te teoretske osnovame i načela. Art terapija je disciplina koja se temelji na umjetnosti i psihologiji te pomaže osloboditi kreativnu energiju i time doprinosi mentalnom zdravlju.

U radu se donosi pregled raznolikih ekspresivnih medija koji se primjenjuju u art terapijskim pristupima, ali i detaljno opisuje razvoj likovnog izražavanja kod djece, opisuje proces nastajanja dječjeg crteža te važnu ulogu boje, daje uvid u glazboterapiju te njezin utjecaj na pojedinca, obrađuje terapijske funkcije plesa i dramsko-scenske ekspresije. Bavi se literarnim izražavanjem, odnosno biblioterapijom, te ističe dječju igru kao najadekvatnije sredstvo kojim se utječe na cjelokupan razvoj djeteta.

Cilj ekspresivnih pristupa i tehnika nije stvoriti umjetničko djelo, već iskoristiti ekspresivne tehnike kao sredstvo komunikacije s djetetom, uvid u njihov unutarnji svijet te usmjeravanje eventualnih problema u ponašanju u adekvatne oblike ponašanja.

Ključne riječi: predškolska djeca, problemi u ponašanju, ekspresivne tehnike

Summary

The aim of this paper is to present the topic of problems in the behavior of early and preschool children with special emphasis on the expressive techniques used in working with them.

The first part of the paper focuses on behavioral problems, gives a definition of the term itself and presents some examples of the most common behavioral problems in preschool children, such as children's resistance, disobedience, anger, aggression and destructiveness, as well as problems with attention, hyperactivity and impulsivity. It also emphasizes the influence of parents and families on the psychological and social development of children through the concept of risk and protective factors.

In the following, the paper provides an insight into the model of expressive approaches, which is widely used, and describes expressive techniques and their application in preschool children who manifest behavioral problems. The paper describes the key terms of expressive therapy, its historical development and theoretical bases and principles. Art therapy is a discipline based on art and psychology and helps release creative energy and thus contributes to mental health.

The paper provides an overview of various expressive media that are used in art therapy approaches, but also describes in detail the development of artistic expression in children, describes the process of creation of children's drawings and the important role of color, provides an insight into music therapy and its influence on the individual, discusses the therapeutic functions of dance and dramatic and stage expressions. It deals with literary expression, bibliotherapy, and emphasizes children's play as the most adequate means of influencing the overall development of a child.

The goal of expressive approaches and techniques is not to create a work of art, but to use expressive techniques as a means of communication with the child, insight into their inner world, and directing possible behavioral problems into adequate forms of behavior.

Key words: preschool children, behavior problems, expressive techniques

1. Uvod

Predškolski odgoj temelj je odgojnog sustava te ima nezamjenjivu ulogu u obrazovanju djece. Rano uključivanje djece u aktivnosti koje će razviti njihov karakter i pomoći im steći potrebne životne navike odlučuju o njegovoj budućnosti. Uz brigu za fizički razvoj, važno je brinuti i o psihičkom razvoju djeteta koji obitelj i okolina trebaju pravilno poticati. Ako djetetu u ranom djetinjstvu nedostaje potrebnih odgojnih mjera, tada ono ne dostiže primjeren stupanj razvoja, a takav se nedostatak teško nadoknađuje u starijoj dobi. Obitelj i okolina presudni su faktori koji utječu na razvoj ličnosti, te ako nisu poticajni i usklađeni s djetetovim razvojnim fazama, tada mogu imati negativne posljedice na njegov psihički razvoj (Stevanović, 2003).

Rano prepoznavanje problema u ponašanju u ranoj dobi izuzetno je važno. Ako se na vrijeme ne tretiraju, traume iz djetinjstva mogu ometati prirodni razvoj na način da utječu na djetetovo samopoštovanje, uspostavljanje socijalnih odnosa, rješavanje sukoba. Problemi koji se ne osvijeste u ranoj dobi mogu dovesti do razvoja psihičkog disbalansa i manifestirati se u odrasloj dobi. Stručnjaci mentalnoga zdravlja posebno se bave djecom koja manifestiraju probleme u ponašanju. Kako bi mogli primijetiti neka značajna odstupanja od uobičajenog funkcioniranja primjerenog za tu dob, potrebno je sustavno pratiti dijete i njegov razvoj te sagledati cjelokupnu situaciju koja se odnosi na dijete. Ako se uspostavi da dijete pokazuje i ponavlja ponašanja koja nisu uobičajena za njegovu dob, tada se preporučuje stručna pomoć (Sommers-Flanagan, 2006).

Postoje različite vrste pristupa i metoda kojima se koriste stručnjaci, a ovaj rad biti će usredotočen na pristupe i terapije koje su više ekspresivne kao što je art terapija i terapija igrom. Art terapija omogućuje djeci, ali i odraslima izraziti se na slobodan i kreativan, autentičan način koji pomaže osloboditi pojedinca nagomilanih problema, sukoba, strahova ili trauma. Art terapija dopušta pojedincu iskazivanje osjećaja kroz crtanje, maštanje, pisanje, glazbu, glumu, igru. Ponekad je probleme lakše nacrtati ili odglumiti, koristiti se metaforom, nego ih direktno verbalizirati. Iako manje verbalna terapija, djetetu pomaže prihvatiti prepreke i svoje unutarnje stanje na način na koji neka druga vrsta terapije to ne bi mogla. Art terapija kroz korištenje različitih ekspresivnih medija pojedincu nudi jedinstven način koji može opisati njegove osjećaje i njegovu nutrinu. Poanta art terapije nije stvoriti umjetničko djelo, već staviti naglasak na kreativnost koja će kroz sliku, pjesmu ili ples iznjedrili nesvjesne konflikte unutar odrasle osobe ili djeteta i potaknuti rješavanje problema (Škrbina, 2013).

2. Problemi u ponašanju kod djece predškolske dobi

Većina djece predškolske dobi koja su uključena u predškolske ustanove ponaša se u skladu sa svojom razvojnom i životnom dobi. Međutim, jedan se dio djece izdvaja po određenim karakteristikama koje utječu na njihovo ponašanje. Te se karakteristike očituju u obliku emocionalnih i ponašajnih problema kao što su strahovi, agresivno ponašanje, povučenost, anksioznost, depresija. Mnogi psiholozi naglašavaju važnost ranog prepoznavanje razvojnih problema i praćenje istih kako bi se moglo na vrijeme intervenirati (Mikas, 2007).

Da bismo mogli raspoznati probleme u ponašanju, najprije je potrebno definirati sami fenomen. „Opća svrha definicije je da odredi okvir unutar kojeg će se neka pojava proučavati“ (Koller-Trbović, Žižak, Jeđud, 2010., 2). Što se tiče definiranja problema u ponašanju djece i mladih, razlikuju se tri vrste definicija, a to su znanstvene, stručne i administrativne. Znanstvena definicija pomaže odlučiti odnose li se rezultati nekog istraživanja na skupinu djece s problemima u ponašanju koja nisu obuhvaćena istraživanjem. Stručna je definicija utemeljena na stručnoj filozofiji ili teoriji te pobliže objašnjava kako struka gleda na probleme u ponašanju djece i mladih. Administrativna definicija je najzahtjevnija definicija jer istovremeno mora zadovoljiti više svrha: identificirati djecu kojoj su potrebne intervencije, razumjeti potrebu nadležnih tijela i javnosti za određenim programima te stvoriti podlogu za planiranje društvenih sredstava koja financiraju intervencije. Administrativna definicija odnosi se na sektore, službe ili institucije koje su odgovorne intervenirati u slučaju pojave problema u ponašanju. Pojava problema u ponašanju djece i mladih vrlo je složen pojam pa stoga jedan sektor ili služba nije u mogućnosti obuhvatiti sve aspekte tog fenomena (Koller-Trbović, Žižak, Jeđud, 2010).

Za svaku djetetovu dob i životno razdoblje postoje tipična ponašanja od kojih su neka roditeljima draga, dok druga nameću pitanja, ali srećom, kako dijete raste i razvija se, tako većina tih neprimjerenih ponašanja iščezava. Ipak, povremeno se jave izrazito neuobičajena ponašanja nenormalna u bilo kojoj godini djetetova života – dijete koje ne uspostavlja socijalni kontakt, koje često vidi ili čuje stvari koje nitko drugi ne vidi ili ne čuje, dijete koje komunicira na čudan način ili pak dijete koje bez nekog očitog razloga iznova ponavlja istu radnju, moguće je da takvo dijete pokazuje ozbiljne psihološke i probleme u ponašanju (Sommers-Flanagan, 2006).

Pojam problema u ponašanju obuhvaća skupni naziv za neadekvatno, društveno neprihvatljivo i štetno ponašanje djece. Riječ je o ponašanjima kojima djeca stvaraju probleme i poteškoće, kako sebi tako i drugima, te ponašanja koja imaju negativan utjecaj na obrazovanje, rad i sveukupno funkcioniranje. Problemi u ponašanju najrašireniji su psihosocijalni problemi djece i mladih, a ako se ne mogu tretirati, mogu uzrokovati poremećaje u odrasloj dobi (Stevanović, Kuralić-Čišić, 2017).

Stručnjaci za mentalno zdravlje termin *problem u ponašanju* koriste kada žele opisati djecu koja vrlo malo mare za prava drugih, koja nemaju razumijevanja za prijatelje niti poštuju odrasle. Djeca s problemom u ponašanju upadaju u nevolje najčešće jer su nešto ukrala, bila nasilna prema nekome manjem ili slabijem od sebe ili su iskalila bijes na ljudima ili životinjama. Dijete će s problemom u ponašanju najčešće lagati iako je uhvaćeno na djelu, kriviti će nekog drugog ili će koristiti neku drugu strategiju samo da zaobiđe vlastitu odgovornost (Sommers-Flanagan, 2006).

Osnovni kriteriji prema kojima se prepoznaju problemi u ponašanju predstavljaju odstupanja od uobičajenog ponašanja koje je štetno za dijete, ali i za druge u njegovoj okolini. To što se dijete ponaša na određeni način ne mora uvijek nužno značiti da je takvo ponašanje abnormalno. Kako bi se neko ponašanje nazvalo problematično ili neuobičajeno, ono mora zadovoljiti sljedeće kriterije (Stevanović, Kuralić-Čišić, 2017):

- trajanje problematičnog ponašanja – može se govoriti o problemu u ponašanju ako odstupanja u ponašanju traju najmanje tri do šest mjeseci
- intenzitet, odnosno težina problema – najčešće se spominju blagi, umjereni i teški
- prisutnost problema u ponašanju – opasniji i teži problemi su oni koji se pojavljuju u više različitih sredina, npr. u školi, obitelji i u društvu
- prisutnost većeg broja različitih problema u ponašanju – pojavljuju se novi oblici ako se ne intervenira
- socijalni ili kulturni čimbenici – određeni problemi ne procjenjuju se na isti način u različitim sredinama ili za različiti spol
- hitnost intervencije te rezultati nakon.

Ako intervencija i prevencija nisu omogućene djetetu u najranijoj dobi, odnosno u dobi od treće do šeste godine života, istraživanja pokazuju da ta djeca imaju veće šanse razviti neki problem u ponašanju. Osobito je važno rano detektirati i procijeniti potrebe djeteta u najranijoj dobi kako bi se pravovremeno mogle poduzeti primjerene intervencije. U slučaju da reakcije i intervencije nisu poduzete na vrijeme, povećava se vjerojatnost lošeg obrazovnog postignuća, odbacivanje od vršnjaka, mentalnih problema u odrasloj dobi, negativnih utjecaja na obitelji i zajednicu. Iako postoje alati za ranu detekciju djece sa problemima u ponašanju, stvarna procjena te djece i usklađena intervencija jako su rijetke (Vlah, Miroslavić, Katić, 2018).

Je li djetetovo ponašanje neuobičajeno ili normalno u određenom okruženju ili situaciji ovisi o socijalnim i kulturalnim normama okruženja u kojem ono živi. S obzirom da su masovni mediji orijentirani na djecu i mlade te su djeca više nego prije izložena sadržajima koji se poigravaju seksualnošću, psovanjem i nasiljem, teško je reći jesu li njihova ponašanja prihvatljiva ili neuobičajena. Određena ponašanja mogu biti zabrinjavajuća u jednoj religijskoj ili etničkoj skupini, dok u nekoj drugoj ne (Sommers-Flanagan, 2006).

Normalan razvoj uključuje i probleme i problematična ponašanja, a neki tipični razvojni problemi tijekom dojenačke dobi i predškolskog razdoblja su (Jukić Lušić, 2006):

- razdražljivost dojenčeta koje se sporo prilagođava promjenama, koje pokazuje negativne odgovore te neredovito obavlja biološke funkcije
- nepouzdana privrženost dojenčeta
- problematična disciplina i nesigurnost roditelja oko postavljanja granica djetetu
- agresivno ponašanje prema vršnjacima
- socijalno povlačenje.

Problematična ponašanja te smetnje koje su karakteristične za djecu donosi *Standardni dijagnostički priručnik* koji predstavlja najrelevantniju opću klasifikaciju psihopatoloških fenomena. Psihopatološki fenomeni koji se mogu pojaviti u prvih šest godina života i koji se mogu razviti kod djece predškolske dobi su (Jukić Lušić, 2006):

- autizam – javlja se prije treće godine života; obilježen je nedostatkom socijalne ili emocionalne uzajamnosti, dugotrajnim oštećenjem u komunikaciji i ograničenim, ponavljajućim modelima ponašanja, zanimanja i aktivnosti
- depresija – može se javiti u bilo kojoj dobi; sadrži promjene u raspoloženju, nedostatak motivacije, gubitak apetita i nejasne somatske tegobe te očekivanje neuspjeha

- posttraumatski stresni poremećaj – može se javiti u svakoj dobi ako dijete doživi događaj koji uključuje smrt ili ozljeđivanje; simptomi se očituju kroz stalno i opetovano proživljavanje traumatskog doživljaja
- problem prilagodbe
- problem hranjenja
- problem reaktivnog vezivanja – oko prve godine života, a obilježen je smetnjama u socijalnim vezama
- problem s deficitom pažnje/hiperaktivnošću – između druge i sedme godine života te ga karakterizira stalna motorička aktivnost, pokretljivost, sveprisutnost
- anksioznost zbog odvajanja od osoba za koje je dijete vezano
- problem sa suprotstavljanjem i prkošenjem
- problem ophođenja – oko treće godine života, a obilježavaju ga ponavljani i stalni modeli uvredljivog ponašanja
- problem spolnog identiteta – oko treće godine života; identifikacija s drugim spolom
- funkcijska enureza – nemogućnost kontrole sfinktera i često ispuštanje urina
- fobije – nakon šeste godine života; strah van kontrole osobe.

Razvoj je djeteta skokovit i buran pa čak i konfliktan i neočekivan. Ponekad se dijete ne zna drugačije izraziti nego inačenjem, neposlušnošću i negativnošću kada želi pokazati kako se osjeća, što treba, misli i želi. Takvi nepoželjni oblici ponašanja upućuje na nedostatak socijalnih vještina koje su ključne za razvijanje ličnosti i ostvarivanje komunikacije s okolinom. Socijalizacija predškolskog djeteta predstavlja temelj budućeg razvoja, a ona uključuje usvajanje društveno korisnih i poželjnih oblika ponašanja, odnosno socijalnu integraciju djeteta s njegovim društvenim okruženjem. To je stjecanje dječjeg aktivnog odnosa prema vlastitom razvoju, ali i interakcija s društvenom okolinom. Djeca koja ne sudjeluju u igri, zabavi i druženju s drugom djecom neće moći razviti socijalne vještine, nego će ostati izolirana, možda čak i asocijalna. Djeci treba omogućiti druženje s drugom djecom, zajedničko odgajanje i učenje i na taj ih način pripremati na suživot, rad i suradnju u različitim skupinama ljudi i prilagođavanje okolini u kojoj se nalaze. Prvi koji je dao teorijsko tumačenje procesa socijalizacije bio je psihoanalitičar S. Freud koji je naglasio da je socijalizacija rezultat sukoba između nagonke prirode djeteta i kulture kojoj je okruženo, a koja kontrolira načine ponašanja (Stevanović, 2003).

Jedna od najpraktičnijih i najvažnijih socijalnih vještina koje dijete treba razviti je sposobnost da se igra u skupini, tj. da surađuje s drugom djecom. Ako ne zna surađivati s drugom djecom nakon navršene pete godine, to može značiti da mu je potrebna pomoć roditelja ili neke druge odrasle osobe. Neka djeca ovu vještinu razvijaju u vrlo ranoj dobi, dok druga zaostaju, ponekad i godinama. Socijalne vještine djeteta ovise o (Sommers-Flanagan, 2006):

- njegovom temperamentu
- onome što uči od roditelja i drugih članova obitelji
- onome što uči od vršnjaka
- onome što uči putem televizije i drugih medija.

Socijalne se potrebe mijenjaju kako djeca rastu i razvijaju se. Socijalne veze s drugom djecom mogu biti vrlo korisne već u ranom djetinjstvu. Međutim, kako dijete raste, tako će se početi odvajati od roditelja i oslanjati na vršnjake kako bi stvaralo socijalne interakcije, dokazivalo se i utvrđivalo svoj položaj u društvu. Nažalost, roditelji često imaju nerealna očekivanja kada se radi o socijalnom ponašanju njihove djece. Često očekuju da njihovo dvogodišnje dijete dijeli igračke s drugom djecom ili da šestogodišnje održava kontakt očima i pažljivo sluša. Isto je tako nerazumno misliti da se djeca za stolom mogu ponašati u skladu s bontonom. Ona nemaju motivacije ponašati se zrelo zbog čega se neki roditelji koriste prijetnjama i kaznama kako bi to proveli u djelo.

Također, mogu se izdvojiti i neki uobičajeni problemi socijalizacije djece predškolske dobi: stidljivost, niska razina interakcije, agresivnost, usamljenost.

Stidljivost je u određenoj dobi prisutna i opravdana te je intervencija uglavnom potrebna u slučaju djece koja se igraju sama zato što ne znaju uspostaviti interakciju s drugom djecom. Za razliku od stidljive djece, agresivnoj je potrebna pomoć odraslih jer svojim ponašanjem, izljevom bijesa ili oduzimanjem predmeta, utječu na odnose s vršnjacima. Intervenirati treba i kada se radi o usamljenom djetetu; ono pati od kroničnog osjećaja samoće te je emocionalno opterećeno. Navedena se ponašanja promatraju kroz perspektivu djetetova razvoja te je moguće razlikovati razvojno primjerene oblike ponašanja od onih neprihvatljivih prema datim smjernicama. Poznavanje razvoja djeteta i razumijevanje razvojnih faza bitno je za prepoznavanje trenutka u kojem se treba zaustaviti i planirati preventivne programe za tretiranje nepoželjnih ponašanja u korisno i poticajno (Jukić Lušić, 2006).

Osim socijalnih vještina, važno je kod djeteta razvijati i njegovati osjećaj empatije. Empatičnost je ljudska osobina koja podrazumijeva da je osoba sposobna osjetiti radost, bol ili zabrinutost druge osobe, suosjećajući s drugom osobom. Postoje istraživanja koja govore da djeca prirodno pokazuju empatiju u ranoj dobi, ali i dokazi da se ona uči primjerom. Zanimljivo je da i stidljivoj i agresivnoj djeci nedostaje empatije za druge. Stidljiva djeca imaju strahove i unutarnje sukobe koji ih toliko umaraju da se ne mogu usredotočiti na ono što drugi osjećaju, dok su agresivna djeca usmjerena na to kako drugi loše i nepravedno postupaju prema njima pa su fokusirana na brzu neprijateljsku reakciju i osvetu. (Sommers-Flanagan, 2006).

Već se u ranom djetinjstvu dijete razvija kao optimista ili pesimista – smatra da zadatke i prepreke može riješiti samo ili pak misli da nema izgleda za uspjeh. Pesimistično dijete nema povjerenja u vlastite sposobnosti, prestrašeno je i nepovjerljivo. Takva djeca mogu razviti osjećaj ljubomore, zavisti, škrtosti, povučenosti, plašljivosti, gnjeva, vode glavnu riječ ili izbjegavaju društvo, fizički ugrožavaju drugu djecu, nemaju osjećaj za zajedničku igru. Način na koji se dijete ponaša i komunicira posljedica je nekih događaja u prošlosti. Ako želimo shvatiti određeno ponašanje, moramo razumjeti što se u djetetu događa i što je potaknulo njegove postupke. Dječje psihičko i životno iskustvo ne može se drugačije objasniti nego istraživanjem njegovog načina komunikacije s bliskim osobama u okolini (Stevanović, 2003).

3. Razvoj problema u ponašanju

3.1. Rizični i zaštitni čimbenici

Rizični i zaštitni čimbenici nalaze se i djeluju na različitim razinama te ukoliko se želi obuhvatiti sva širina i složenost njihova djelovanja i međudjelovanja, potrebno je uzeti u obzir individualne i kontekstualne čimbenike koji utječu na razvoj djece i mladih (Zubak, 2002). Definiranje rizičnih i zaštitnih čimbenika moguće je kroz tri prostora. Prvi se prostor odnosi na individualne razlike u koje spadaju agresivnost, hiperaktivnost, loša školska postignuća. Drugi prostor uključuje obiteljske karakteristike poput obiteljske devijantnosti, neučinkovitu disciplinu, siromašan nadzor, neprivrženost obitelji, ali i loše organizirane škole, veza s delikventnim vršnjacima (Bašić, Ferić, Kranželić-Tavra, 2001).

Rizični se čimbenici definiraju kao bilo koji utjecaj koji pojačava vjerojatnost prvog pojavljivanja problema u ponašanju, napredovanja prema ozbiljnom stanju i podržavanju problematičnih uvjeta. Rizični se čimbenici mogu pojaviti u jednom trenutku ili postojati duže kao rezultat stresnog događaja ili teške životne situacije. Nadalje, mogu biti i korisni u određivanju rizičnog statusa djeteta, ali pružaju malo informacija o tome zašto je neko dijete u riziku (Bašić, 2001).

Razlikuju se dvije skupine rizičnih čimbenika: rizične osobine (predispozicije) i obilježja okruženja. Pod pojmom rizičnih osobina smatra se da je spol jedan od značajnih činitelja rizika u razvoju maloljetničke delikvencije. Uz spol se još navodi temperament, hiperaktivnost te neke kognitivne poteškoće djeteta. Obilježja okruženja uključuju okolinske uvjete koji imaju posredan ili neposredan učinak na ukupnu količinu rizika. Primjer obilježja okruženja može biti roditelj koji je ostao bez posla i postao depresivan, manje tolerantan te skloniji zlostavljanju (Ajduković, 2001). Najčešći rizični čimbenici u razvoju problema u ponašanju kod djece i mladih (Williams, Ayers, Arthur, 1997 prema Bašić, 2001) su:

1. Genetski ili biološki čimbenici rizika

- perinatalna trauma
- neurotoksičnost u trudnoći
- alkohol i droga

2. Individualni i vršnjački čimbenici rizika

- misli o delikventnom ponašanju
- povezanost s delikventnim vršnjacima
- utjecaj vršnjaka

3. Rizični čimbenici povezani sa školom
 - školski neuspjeh
 - siromašno akademsko postignuće
 - disciplinski problemi
 - nedostatna privrženost školi
4. Rizični čimbenici u obitelji
 - problemi u obitelji
 - obiteljski konflikti
 - obiteljska povijest visokorizičnog ponašanja
 - neadekvatna ponašanja roditelja kao modela
5. Rizični čimbenici u zajednici
 - kronično nasilje u zajednici
 - siromaštvo.

Za pravilan rast, razvoj, odgoj i obrazovanje djeteta posebno je važna okolina, ali i odnosi koji vladaju u obitelji. Stimulativna okolina, odgojni poticaji, obrazovni, društveni, ekonomski i kulturni status roditelja bitno pridonose razvoju djeteta. Psihički je razvoj u ranom djetinjstvu (od 1. do 7. godine) brz i intenzivan te se ne odvija se ravnomjerno. Određene osobine koje su se formirale u ranoj dobi prenose se u kasniju dob; negativni odgojni utjecaji ili loši doživljaji iz djetinjstva pokazatelji su potrebe za odgojnim radom u ranom djetinjstvu. Uz brigu za fizički razvoj dječjeg organizam, potrebno je brinuti i o njegovu psihičkom razvoju. Kada djetetu u ranom djetinjstvu nedostaje potrebnih odgojnih mjera, tada ono ne postiže stupanj razvoja koji je za njegovu dob normalan (Stevanović, 2003).

U većini slučajeva roditelj je najbolji stručnjak kada je u pitanju dijete i njegovo ponašanje. Roditelj koji je pažljiv i prati djetetov život svjestan je njegovih navika, svakodnevnih problema te opaža kada se s njegovim djetetom događa nešto što nije uobičajeno i što može biti razlog zabrinutosti. Svako dijete prije ili kasnije prolazi kroz neke probleme: tučnjave u školi, psovanje i vikanje na roditelje, strah od zubara. To što dijete ima problem ne znači nužno da je takvo ponašanje nepoželjno i da treba tražiti stručnu pomoć. Međutim, ako dijete ima vidljivih teškoća u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, ako njegovo sukobljavanje uzrokuje zabranu ostanka u vrtiću, tada bi mogla biti potrebna stručna pomoć. Ključno pitanje nije u tome postoji li problem ili simptom, nego uzrokuje li taj simptom teškoće u funkcioniranju, odnosno disfunkciju (Sommers-Flanagan, 2006).

Uzroci razvoja problema u ponašanju brojni su te stanja ili okolnosti koje povećavaju mogućnost razvijanja određenih ponašajnih problema mogu biti interpersonalne (okolnosti u obitelji) i intrapersonalne (unutar djeteta samog). No, podaci iz istraživanja govore i o tome da ne razvijaju smetnje sva djeca koja su pod rizikom. Zato se pretpostavlja da postoje zaštitni čimbenici koji potiču ili održavaju zdrav razvoj, a uključuju (Jukić Lušić, 2006):

- postojanje brižnog, pouzdanog roditelja koji zadovoljava potrebe djeteta, postojanje pozitivne i stalne skrbi, te odgovarajućih modela ponašanja odraslih
- lakši temperament
- sposobnost lakog rješavanja problema
- socijalnu uključenost i pozitivan odnos djeteta s odgovarajućom odraslom osobom
- bliske veze s djedovima i bakama, starijom braćom ili sestrama koji potiču povjerenje
- institucije poput crkve, vrtića ili škole, skupine vršnjaka koje podržavaju i potiču razvoj.

Na roditeljima je odgovornost za atmosferu u obitelji koja je odlučujuća za ponašanje i ugodu djeteta. Djeca mogu izrasti u kompetentne odrasle osobe samo ako ih se doživljava kao djecu. Također, djecu treba učiti suočavati se s jačim emocijama, izgrađivati njihov moralni sustav, poticati ih na preuzimanje obaveza i ulaganje napora u izvršavanju tih obaveza. Roditelji i obiteljska sredina odlučujući su odgojni čimbenici koji svojim djelovanjem podržavaju i potiču razvoj djetetovih osnovnih sposobnosti i ponašanja (Jukić Lušić, 2006):

- uspostavljanje i razvoj privrženosti koja ima središnje mjesto u prvoj godini djetetova života i temeljni je čimbenik koji određuje razvojni tijek u djetinjstvu
- poticanje samouvjerenosti djeteta koja ga gura naprijed
- razvijanje samokontrole, odnosno vladanja sobom, moralnosti i savjesti te
- poštivanje djetetovih osjećaja.

Zaštitni su čimbenici usko vezani uz rizične čimbenike, a uloga im je smanjiti rizik od pojave delikventnog ponašanja mladih i drugih oblika problema u ponašanju. I ovi čimbenici mogu biti dio karaktera djeteta ili se pak nalaziti u prostorima njegovog socijalnog okruženja (Bašić, 2001). Činitelji zaštite su unutarnje i vanjske snage koje pomažu djetetu da bolje podnosi ili ublažuje rizike (Ajduković, 2001).

U zaštitne čimbenike spadaju:

- ženski spol
- jaka povezanost s roditeljima
- dogovori s obitelji
- otpornost i pozitivan temperament
- podrška obiteljskog okruženja
- zdrava vjerovanja
- jaki vanjski sustav podrške koji jača napore za sučeljavanje s rizicima i različitim vrstama stresa
- prosocijalna orijentacija
- sposobnost za prilagođavanje i oporavak
- vještine rješavanja socijalnih problema (Williams, Ayers, Arthur, 1997 prema Bašić, 2001).

Uz navedene čimbenike, spominju se još i inteligencija, socijalne vještine, prosocijalne grupe vršnjaka, akademsko postignuće i samodisciplina (Bašić, 2001).

Kao zaštitni čimbenici u obitelji ističu se zajedničko obiteljsko vrijeme, negativni stavovi roditelja o rizičnim ponašanjima te sustav podrške za obitelj (Bašić, Ferić-Šlehan, Kranželić-Tavra, 2007).

5.1. Teorija ekosustava

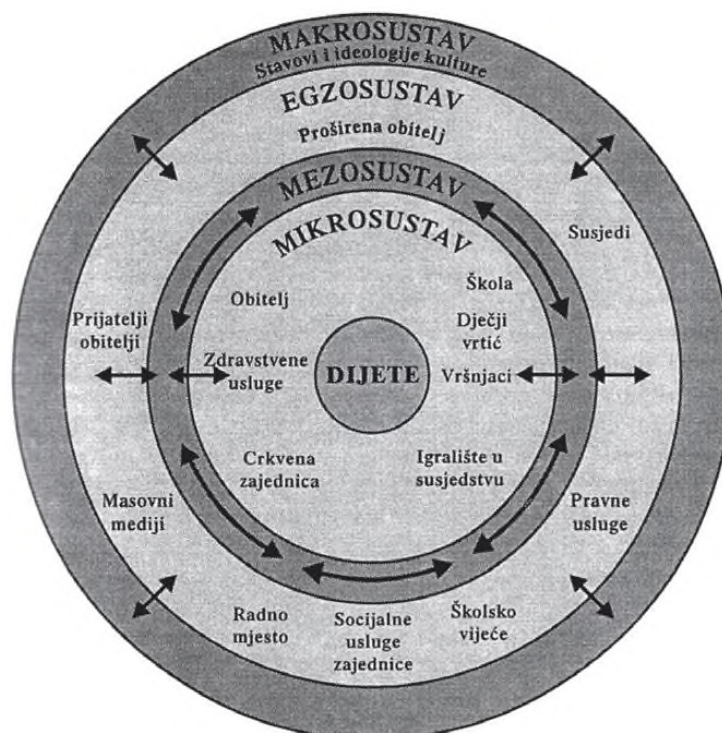
Uz obitelj, i škola ima ključnu ulogu u razvoju djeteta te je školsko okruženje jedno od važnijih socijalizacijskih okruženja. U tom okruženju dijete testira i razvija svoje kompetencije jer je ono najprirodnija okolina, uz njegovu obitelj. Škola je mjesto u kojem dijete istražuje razdoblje odrastanja, dolazi u odnose s vršnjacima i drugim odraslim osobama koje nisu dio njegove obitelji te postaje mjesto na kojem se prvi put manifestiraju određene poteškoće, odnosno najčešće jest prvo mjesto na kojem određene poteškoće dolaze do izražaja. Prema tome, znanstvenici školu svrstavaju vrlo blizu djetetova mikrosustava (Maglica, Jerković, 2014).

Mikrosustav jedan je od ključnih područja ekološkog sustava, a zajedno s makrosustavom i egzozustavom tvore *Teoriju ekoloških sustava* koju je definirao Urie Bronfenbrenner. Teorija ekoloških sustava model je pristupa istraživanju dječjeg razvoja koji se fokusira na pojedinca u njegovu okolinskom kontekstu (Vasta, Haith, Miller, 2005, prema Eret, 2012). Teorija ekoloških sustava Uriea Bronfenbrennera temelji se na pretpostavci da moramo razumjeti kako međusobno djeluju jedinstvene značajke djeteta i njegove okoline kako bismo u cijelosti mogli razumjeti razvoj djeteta (Vasta i sur., 1998, prema Skupnjak, 2012).

Bronfenbrenner okolinu zamišlja kao niz povezanih struktura u kojima se odvija čovjekov svakodnevni život, a ima značajan utjecaj na razvoj (Bronfenbrenner i Morris, 1998, prema Skupnjak, 2012). U sklopu svoje teorije, Bronfenbrenner ističe razine okolinskih utjecaja na dijete, a počinje od one koje su djetetu bliske pa sve do onih koje su mu udaljene i u kojima ne sudjeluje (Brajša-Žganec, 2003, prema Skupnjak, 2012). U središtu sustava je dijete, dok se slojevi okoline šire oko njega u koncentričnim krugovima te utječu na njegov razvoj. Također smatra da dijete i njegova okolina neprestano međusobno recipročno djeluju na transakcijski način (Bouillet, Uzelac, 2007).

Bašić (2009) navodi četiri temeljne strukture koje čine osnovu Bronfenbrennerova modela (*Slika 1*):

1. Mikrosustav – sustav u kojem dijete živi (obitelj, škola, susjedstvo)
2. Mezosustav – odnos između dva ili više mikrosustava (obitelj i škola)
3. Egzozustav – mjesta u kojima dijete nije aktivan sudionik, ali utječu na njega preko mikrosustava (posao roditelja, školske vlasti)
4. Makrosustav – društvo, ideologija društva u kojoj djeca rastu.

Slika 1. Bronfenbrennerov ekološki model okoline

(izvor: Vasta, Haith, Miller, 2005, 61, prema Eret, 2012, 145)

Bronfenbrennerova ekološka teorija promatra pojedinca koji se razvija unutar niza konteksta življenja ili vezanosti za okruženje drugih. Prema toj teoriji, mikrosustav predstavlja zajednicu s kojom je dijete u izravnom kontaktu. Mikrosustav djeteta uključuje obitelj, prijatelje, učitelje, trenere. Mezosustav ne utječe direktno na dijete, ali može utjecati na dijete, poput ranog mjesta roditelja, prijatelje rodbine, kolege učitelja. Egzosustav čine institucije i organizacije u lokalnoj zajednici koje su relevantne za razvoj djeteta. Makrosustav predstavlja vrijednosti i vjerovanja društva koji utječe na obiteljski život i dijete (Bašić, 2009).

Mnoge situacije kojima su djeca kontinuirano izložena u obitelji i izvan nje mogu dovesti do rizičnog životnog stila poput prekomjernog konzumiranja alkohola ili korištenja sredstava ovisnosti pa takvo ponašanje predstavlja razvojne rizike za same mlade, ali i za ljude iz njihove okoline. Možda ne postoji jasan odgovor zašto je tome tako, ali bi ga zasigurno trebalo sagledati u kontekstu ekološkog modela (Vrcelj, Zloković, 2010).

5.2. Nedostatak kreativnog izražaja dovodi do ponašajnih problema

Rano je djetinjstvo kritično razdoblje koje utječe na budućnost pojedinca i njegov tok života te se nedostatak kreativnog izražaja u djetinjstvu dovodi u direktnu vezu s razvojem problema u ponašanju i emocionalnih problema. Ljudska se kreativnost počela ozbiljnije proučavati tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Na temelju eksperimentalnih proučavanja otkrila se razlika između konvergentnog i divergentnog mišljenja i zaključilo se da je konvergentno mišljenje ono koje je uhodano, ograničeno normama i najčešće vodi do jednog jedinog točnog rezultata. Ono se često koristi u testovima inteligencije gdje postoji samo jedan točan odgovor, isključuju se iznenađenja i svaka originalnost u odgovoru. S druge strane, divergentno je mišljenje ono koje nema pravila, ono koje nudi razne mogućnosti odgovora te dopušta maštu i originalnost. Ono dolazi do izražaja kod umjetnika, znanstvenika, inovatora i kod djece predškolske dobi (Škrbina, 2013; Stevanović, Kuralić-Čišić, 2017).

Razni autori donose više objašnjenja pojma kreativnosti: kreativnost se opisuje kao proces povezivanja ranije ne povezanih stvari, nastajanje novog proizvoda pri čemu motivacija ima velik utjecaj, otkrivanje problema ili nepotpunih informacija, formiranje ideja i objavljivanje novih rezultata, ali u većini se slučajeva svi autori slažu da je kreativnost nešto što je novo, drugačije i uključuje rješavanje problema na originalan, maštovit i inovativan način. Kreativnost je urođena sposobnost uz pomoć koje pojedinac proizvodi novinu na materijalnoj ili duhovnoj razini, ona je „opća genetička osobina, opća ljudska kvaliteta, univerzalna ljudska mogućnost i snaga koja je svojstvena svim ljudskim bićima te je pojedinci posjeduju u različitom rasponu, na različitim nivoima i u različitom intenzitetu; pripada svim područjima života i esencijalna je za sve njegove aspekte“ (Škrbina, 2013, str. 16).

Kreativnost uvijek sadržava nešto novo, nešto originalno, neuobičajeno i nekorišteno na dotad poznat način; ona uključuje stvaranje ili predlaganje nečeg djelomično ili sasvim novog, stvaranje postojećeg predmeta s novim karakteristikama, zamišljanje novih mogućnosti koje još uvijek nitko nije osmislio te gledanje ili izvođenje nečeg na sasvim drugačiji način od normalnog (Slunjski, 2013).

Kreativnost se može podijeliti na nekoliko važnih sastavnica (Cvetković-Lay, Pečjak, 2004): originalnost, fleksibilnost, fluidnost i elaboraciju. Originalnost je odrednica kreativnosti koja omogućuje osobama da dođu do ideje koje nisu poznate od prije i upotrijebi ih pri kreiranju novih proizvoda. Fleksibilnost se odnosi na brzo pronalaženje alternativnog rješenja nekog problema, a predstavlja i mogućnost da se određena pojava sagleda iz različitih perspektiva.

Treća odrednica kreativnosti, fluentnost, ima za cilj u kratkom vremenu pronaći što više rješenja i ideja bez obzira na razinu kvalitete, dok četvrta stavka, elaboracija, ima poseban značaj u posljednjoj fazi kreativnog procesa, odnosno u fazi kada se provjerava upotrebljivost, primjenjivost i izvedivost proizvoda.

Djeca već od druge i treće godine polako ulaze u svijet novih spoznaja, oblika i mašte te od različitih elemenata počinju raditi nove kombinacije, npr. sklapaju igračke, grade kule od kocaka. Mnogi autori navode da je većina djece kreativna, ali kreativnost se u dobi između pet i sedam godina smanjuje. Djeca u tim godinama kreću u školu pa neki smatraju da obrazovanje zaustavlja proces razvoja kreativnosti. Okruženje za dijete postaje komplicirano, kako u školi, tako i u obitelji te se od njega sve više traži upotreba logike, točnosti, preciznog razmišljanja i istraživanja (Škrbina, 2013).

S obzirom da odgojitelji u predškolskim ustanovama provode dosta vremena s djecom, njihova je uloga ključna u poticanju ili suzbijanju dječje kreativnosti. Odgojitelji moraju biti svjesni koliko je razvijanje kreativnosti važno te je bitno da je i okruženje u kojem rade također poticajno. Kreativni odgojitelj je osoba koja je visoko motivirana za rad, otvorena uma, fleksibilna, spremna za cjeloživotno učenje, marljiva, samouvjereni (Bramwell i sur., 2011, prema Đuranović, Klasnić, Matešić, 2020), ali i brižna, zanimljiva, maštovita, te prijateljski raspoložena (Hamza i Griffith, 2006, prema Đuranović, Klasnić, Matešić, 2020). Odgojitelji koji potiču kreativnost zapravo potiču djecu na neobične ideje, ne ograničavaju njihovu maštu, postupno ih vode do originalnih ideja te ih ohrabruju da uvijek idu korak dalje od inače uobičajenih rješenja (Cvetković-Lay i Pečjak, 2004).

Kreativna djeca koriste fleksibilna rješenja, znaju se bolje prilagoditi situaciji i ponašati se na primjereniji način pa se zato smatra da se takva djeca rjeđe upuštaju u problematična ponašanja. S druge strane, djeca koja se ponašaju problematično uglavnom nemaju razvijene kognitivne sposobnosti što znači da će češće kršiti društvena pravila. Međutim, istraživanja o ispitivanju postojanja veze između kreativnosti i problematičnog ponašanja otkrila su da djeca koja imaju povišenu kreativnost mogu biti osjetljivija od drugih te mogu patiti od anksioznosti i depresije (Stevanović, Kuralić-Ćišić, 2017).

Kreativnost je nešto od čega kreće odgoj mladih, to je osobina koju imaju sva djeca, a i dokazano je da se planskim i stručnim radom mogu razvijati stvaralačke sposobnosti djece i učenika, samo ih treba uočiti na vrijeme. Odnos roditelja prema dječjem radu može biti poticajan, ali i ne mora (Stevanović, Kuralić-Ćišić, 2017).

6. Fenomenologija problema u ponašanju

Ovaj će dio diplomskog rada biti umjeren na prikaz najčešćih problema u ponašanju kod djece rane i predškolske dobi. Djeca, osim što su fizički manja, ona su i emocionalno nezrelija i nalaze se u procesu socijalnog i kognitivnog razvoja pa im je zbog toga teško prepoznati vlastite psihološke probleme. Poznato je kako dobar dio djece predškolske dobi ima određene probleme ponašanja ili emocionalne probleme (Mikas, 2007).

Osnovni zadaci predškolske dobi su usvajanje samokontrole, samopouzdanja i kontakta s vršnjacima. Na taj način dijete uči osnove socijalnog razumijevanja, razvija potrebne socijalne vještine i uči kontrolirati emocije, posebno ljutnju. Često je nejasno je li neko ponašanje problematično ili je samo karakteristika neke prolazne razvojne faze. U procjeni psiholoških problema obično se koriste upitnici samoprocjene, opažanja, strukturirani intervjui te postignuća na specifičnim testovima. U radu s djecom dolazi do određenih ograničenja jer manja djeca nisu dovoljno razvijena niti ponekad žele sudjelovati, te nisu toliko svjesna svojih osjećaja i ponašanja. Zbog toga se često u psihološke procjene djece uključuju i procjene roditelja i odgajatelja. Jedna od najčešće korištenih skala za procjenu dječjeg ponašanja je *Child Behavior Checklist* (Živčić-Bećirević, Smojver-Ažić, Miščenić, 2003).

6.1. Problemi s otporom, neposluhom i ljutnjom

Ljutnja je za djecu misteriozna i snažna emocija koja ih ponekad jednostavno preplavi. Djeca se naljute na roditelje ili druge odrasle osobe zato što smatraju da su prema njima postupili nepravedno te su često tvrdoglava i ne žele prihvatiti pomoć. To što je dijete razdražljivo ne mora značiti da ima problem s ljutnjom te prije donošenja zaključka treba razmotriti razloge zbog kojih se dijete ponaša prkosno (Greenspan, 2004): gladno je, umorno je, nešto ga boli, nešto ga emocionalno muči.

Prkosno se ponašanje kod djeteta može pojaviti već u prvoj godini života, a pokazuje ga cviljenjem, mrgođenjem, plakanjem i odbijanjem bilo kakvih pokušaja da se smiri. Često će se dogoditi da dijete odabire upravo one aktivnosti koje su suprotne od želja roditelja. U razdoblju između druge i četvrte godine igra prkosnog djeteta djeluje kruto, kontrolirajuće i zapovjedno. Takvo se vladanje prenosi i na vršnjake s kojima se igra pa ono uvijek pokušava igrati igru koju ono samo odabere te se uzruja ako ostala djeca ne žele isto.

Ako je dijete neprestano ljutito i prkosno, tvrde Sommer-Flanagan (2006), najprije treba provjeriti jesu li navedeni razlozi uzrok razdražljivosti. U slučaju da su djetetove fizičke i psihičke potrebe zadovoljene, može se početi istraživati okidač stvarnog problema. Postoje dva glavna pokretača za djetetovo ljutito i prkosno ponašanje: od njega se traži da napravi nešto što ne želi, npr. kućanski posao ili se od njega traži da prestane raditi ono što voli, npr. gledati televiziju.

Znakovi ozbiljnih problema s prkosom ili ljutnjom:

- često gubi živce i provale bijesa su svakodnevne
- često se svađa s odraslima i odbija kompromis
- često odbija slijediti upute odraslih
- često namjerno čini ono što ne smije kako bi razljutilo druge, čak i uživa u reakciji koju izaziva
- često krivi druge za probleme vlastitog ponašanja
- dijete se lako uzruja
- uvijek je spremno na svađu i brzo reagira ljutnjom ili ogorčenjem te je često uvrijeđeno
- često pokazuje želju za osvetom i misli da su drugi namjerno protiv njega.

Kad dođe do ozbiljnih sukoba, roditelji i djeca međusobno se okrivljavaju, a u stvarnosti su obično i djeca i roditelji pridonijeli sukobu. Neka djeca od rođenja imaju vlastiti stav i s rastom i razvojem sve se više svađaju s roditeljima, dok su druga smirenija i suradljivija. Međutim, nije pravedno krivnju svaliti na dijete i njegov temperament. Osim toga, roditelji ponekad odustanu od kontroliranja vlastite djece ili se koriste lošim strategijama koje ograničavaju dječje ponašanje i suradnju. Djeca toliko često prkose svojim roditeljima da je gotovo nemoguće reći ima li neko dijete zaista problem ili ne. Teško je reći razliku između normalnog i zdravog neovisnog ponašanja djeteta, te manje normalnog ili prkosnog pa su zato stručnjaci sastavili popis kako bi lakše odredili pati li dijete od prkosnog ponašanja.

Djeci je teško reći što ih ljuti pa im je lakše tu negativnu energiju iskazati prkosnim ispadima i postupcima, odnosno neizravnim reakcijama. Ako se ljutnja ne izbaci na neki način izravno, ona će se izraziti na neki drugi koji je za dijete štetan. Dijete koje potiskuje ljutnju mora naučiti odgovarajuće načine oslobađanja takvih osjećaja (Oaklander, 1996).

6.2. Problemi s agresijom i destruktivnošću

Agresivnost se definira kao društveno neprihvatljivo ponašanje s namjerom nanošenja štete osobi ili imovini (Essau i Conradt, 2006, prema Klarin, Miletić i Šimić Šašić, 2018). Svjetska zdravstvena organizacija agresivnost definira kao namjernu primjenu fizičke sile ili moći, stvarne ili s ciljem zastrašivanja, nad samim sobom, drugom osobom, grupom ili zajednicom, koja rezultira ili će s velikom vjerojatnošću rezultirati povrjeđivanjem, smrću, osjećajem uskraćenosti, psihičkim smetnjama ili smetnjama u razvoju (Kušević i Melša, 2017).

Roditeljima je ponekad teško priznati da se njihovo dijete ponaša toliko loše da ga se može nazvati nasilnikom. Teško je i zastrašujuće vidjeti crtu okrutnosti u vlastitom djetetu ili uočiti osjećaj prezira. Međutim, bolje je suočiti se s činjenicama, nego se skrivati od njih jer se agresivni oblici ponašanja rijetko sami rješavaju, a ni tradicionalni oblici provođenja discipline neće dati rezultate. Prema autorima Rite i Johna Sommers-Flanagan (2006) jedan je od načina za promatranje simptoma problema u ponašanju taj da ih se razvrsta u pet različitih kategorija:

- dijete se ponaša agresivno prema ljudima i životinjama, često je nasilno i započinje svađe, namjerno vrijeđa druge i okrutno je
- dijete namjerno uništava imovinu i podmeće požare kako bi izazvalo štetu
- dijete često laže i tužaka da bi dobilo što želi ili da se izvuče iz problema
- dijete krade stvari od drugih ljudi ili u trgovini, čak možda provaljuje u tuđe kuće ili automobile
- dijete krši osnovna pravila koja vrijede za djecu njegove dobi, ostaje duže vani nego što smije, bježi noću, namjerno izostaje iz škole.

Prkosna su djeca često ljutita i zahtjevna za odgoj, ali ne prelaze granicu zlonamjernog ilegalnog ponašanja. Ona viču, vrište, psuju, ali ne maltretiraju životinje, ne krađu ili lažu roditeljima u oči. Nije čudno da dijete s problemom u ponašanju pokazuje prkosno ponašanje, ali uglavnom to dvoje ne ide zajedno. Primjerice, neka djeca ne pokazuju ljutnju i neposluh izravno, naizgled poštuju pravila, ali kad ih nitko ne gleda, krađu, lažu i uživaju u uništavanju tuđih stvari. Kao i problemi s ljutnjom i prkosom, tako je su i agresivnost i destruktivnost češća pojava kod dječaka, nego kod djevojčica i jedan su od glavnih razloga zbog kojih roditelji dovode djecu stručnjaku za mentalno zdravlje. Agresija se može javiti kod djece već nakon pete godine života, a ne može se dijagnosticirati ako ne traje najmanje godinu dana.

Rita i John Sommers-Flanagan također pišu o čimbenicima koji povećavaju rizik od pojave agresivnosti i dijele ih na tri skupine; prva skupina obuhvaća dijete i uključuje:

- težak temperament
- poteškoće u učenju
- zločesto i destruktivno ponašanje.

Druga je grupa čimbenika vezana uz roditelje i obitelj:

- komplikacije u trudnoći i za vrijeme poroda
- kriminalni dosje ili psihičke probleme nekog člana obitelji
- prestroge ili nedosljedne roditeljske kazna
- neodgovarajući nadzor od strane odraslih
- težak i napet odnos između roditelja i djeteta
- bračni problemi u obitelji, sukob i nasilje
- teška materijalna situacija.

Treća vrsta čimbenika uzima u obzir odnos djeteta i školskog okruženja:

- dijete i njegova obitelj nisu zainteresirani za što bolje obrazovanje
- učiteljica je teško dostupna te rijetko posvećuje pažnju djetetu ili ga rijetko pohvaljuje
- učenici imaju loše uvjete rada u školi te škole ne mari za probleme vlastitih učenika.

Agresivnost se može podijeliti prema obliku i funkciji. Prema obliku, agresivnost se dijeli na fizičku agresiju (udaranje, grizenje) i verbalnu agresiju (prijetnje, zadirkivanje) (Vasta i sur., 2005). Prema funkciji, agresivnost se dijeli na instrumentalnu agresiju, kojoj je cilj pribavljanje nečeg pri čemu se agresivnost koristi kao instrument za postizanje cilja, i na neprijateljsku agresiju, kojoj je cilj nanijeti bol, štetu ili ozljedu (Đuranović i Opić, 2013).

Agresivni nagoni imaju važnu ulogu u oblikovanju savjesti koja nastaje nakon dugotrajne interakcije roditelja i djeteta. Prve zabrane roditelja djetetova su prva suočavanja s okolinom o kojoj ovisi, a roditelj je prvi „agresor“. Dijete želi da se majka bavi samo njime te razvija osjećaj ljubomore ako nije tako. Ljubomora u djetetu izaziva destruktivno ponašanje koje ono ne može verbalizirati, već ju izražava uništavanjem igračaka. Važno je pravovremeno prepoznati znakove agresije te osloboditi dijete od iste zbog mogućeg patološkog razvoja ličnosti. Iako su korijeni agresije uglavnom u obitelji, ne treba zanemariti agresiju koja se provlači kroz medije. Dijete koje nije dobilo dovoljno ljubavi imat će veće šanse pasti pod negativan utjecaj (Bastašić, 1990).

6.3. Problemi s pažnjom, hiperaktivnošću i impulzivnošću

Problem s pažnjom, hiperaktivnost i impulzivnost (ADHD) prvi je psihijatrijski problem u ponašanju koji se dijagnosticirao i tretirao kod djece i prvi o kojem su istraživanja početkom 20. stoljeća otkrila efikasne tretmane. ADHD se kao problem pojavljuje kod 8 do 12% djece širom svijeta te počinje u djetinjstvu i onemogućava realizaciju školskih zahtjeva, razvoj pravilnih socijalnih vještina, kasnije u vožnji i u radnom okruženju. Problem s pažnjom s, odnosno bez, hiperaktivnosti (ADHD ili ADDH) jedan je od najčešćih problema u ponašanju današnjice i može se nastaviti kroz mladenaštvo i zrelu dob. Simptomi uključuju teškoće vezane uz održavanje, odnosno fokusiranje pažnje te poteškoće kontroliranja ponašanja kroz prekomjernu aktivnost i impulzivnost (Kudek Mirošević, Opić, 2010).

ADHD se općenito smatra neravnotežom u mozgu, tj. vjeruje se da područja mozga koja utječu na samokontrolu i samousmjerenje ne funkcioniraju dobro. Može postojati poremećaj u kemiji mozga, previsoka ili preniska aktivnost u određenim moždanim strukturama, međutim, do sada nitko nije pronašao određeno oštećenje koje uzrokuje ADHD (Sommers-Flanagan, 2006).

Znanost još uvijek nije sigurna koji su uzroci razvoja ADHD-a iako istraživanja pokazuju da genetika igra veliku ulogu. Osim genetike, znanstvenici smatraju da ekološki čimbenici, ozljede mozga, prehrana i socijalna okolina mogu doprinijeti pojavi istog. Ponašanja karakteristična za dijete s ADHD sindromom (Kudek Mirošević, Opić, 2010):

- dijete počinje s radom prije danih uputa
- promatra kako drugi rade prije nego i sam pokuša
- radi prebrzo i čini greške zbog brzopletosti, a ne neznanja
- takvo je dijete stalno u pokretu, sve mora dotaknuti te ne može dulje vrijeme sjediti na istom mjestu
- na pitanja odgovara prebrzo
- nije sposobno slijediti upute
- prelazi s jedne aktivnosti na drugu
- krivo tumači činjenice
- teško se koncentrira
- lako posrne i padne
- povodljivo je za djecom koja puno pričaju
- ne može izraziti misli na logičan i razumljiv način.

ADHD predstavlja zbujujuće stanje. Neki stručnjaci čak tvrde da ADHD ne postoji, dok se drugi protive tretiranju simptoma ADHD-a lijekovima. Činjenica je da se taj problem ne može izlječiti te zahtjeva brižnu pažnju, a lijekovi i intervencije mogu samo olakšati simptome i omogućiti djetetu da uspješno raste i razvija se. Stručnjak koji radi s djetetom i roditeljima može pružiti utjehu i dobro vodstvo, a utješna je i informacija da se oko 30% djece koja imaju dijagnosticiran ADHD oporave u dobi od petnaest ili šesnaest godina (Sommers-Flanagan, 2006).

6.4. Internalizirani problemi u ponašanju

Za razliku od eksternaliziranih ponašanja koja se očituju kao nedovoljno kontrolirana i ekscesivna ponašanja te uključuju ponašanja poput hiperaktivnosti, agresivnosti i antisocijalnog ponašanja, internalizirani problemi u ponašanju obuhvaćaju pretjerano kontrolirana ponašanja odnosno depresiju, anksioznost i strah (Achenbach i Edelbrock, 1984, prema Maglica, 2016). Ti se intrapersonalni problemi pojavljuju često, čak ih 15% djece iskusi do šesnaeste godine života (Costello, Mustillo, Erkaneli, Keeler i Angold 2003, prema Maglica, 2016). Djeca s internaliziranim poteškoćama uglavnom su mirna te se ne ističu među vršnjacima zbog čega je njihove poteškoće teže otkriti (Maglica, 2016). Upravo internalizirana ponašanja kao što su povučenost, nestabilnost, osamljenost pripadaju u skupinu ponašanja koja se u velikom postotku pojavljuju u kasnijoj dobi (Bašić, 2009).

Strahovi u djetinjstvu, socijalna povučenost i depresivnost tri su najčešća problema pretjerano kontroliranog ponašanja kod djece i mladih (Lebedina Manzoni, 2007).

Strah je prva emocija koju čovjek razvija u životu, te se razlikuje od osjećaja anksioznosti: strah se temelji na objektu koji plaši osobu i plaši je u sadašnjosti, dok se anksioznost ne temelji na predmetu koji stvara strah te se odnosi na buduće vrijeme. Strah i anksioznost emocionalne su reakcije te se izražavaju kroz razdražljivost, izljeve plača, agresije, osjećaja napetosti, nesanicu, osjećaj tjeskobe. Anksiozni problemi koji se jave u dječjoj dobi povećavaju rizik od kasnijih psihijatrijskih smetnji, a u obiteljima u kojima roditelj ima problem anksioznosti, postoji čak i do sedam puta veća vjerojatnost da će i samo dijete imati istu dijagnozu. Najčešći problemi uzrokovani strahovima su separacijska anksioznost i strah od škole koji se javljaju kod nametljivih roditelja i djece koja su previše ovisna. Upravo je anksioznost zbog odvojenosti od bliskih osoba (najčešće od roditelja) temeljno obilježje anksioznosti. (Lebedina Manzoni, 2007).

Povučenost označuje ponašanje djeteta ili mlade osobe koja je pretežito tiha, mirna, osamljena, puno mašta, nema mnogo prijatelja te često bira ili starije ili puno mlađe društvo. Često takvo dijete ne uspije steći vještine niti sudjelovati u aktivnostima u kojima uživaju njegovi vršnjaci, a smatra se da je tome tako jer je dijete u razvojnoj dobi većinu vremena provodilo unutar kuće s odraslima (Lebedina Manzoni, 2007). Upravo promatrajući i slušajući roditelje dijete može razviti određeno disfunkcionalno ponašanje te na taj način razviti anksioznost bez direktnog iskustva (Kendall, 2000). Djeca koja pate od anksioznosti češće imaju roditelje koji djetetu odbijaju dati autonomiju i pretjerano kontroliraju djecu što samo dodatno potiče djetetovu povučenuost i ukraćuje mu priliku da se samo za nešto izbori i stekne iskustvo. Socijalna izoliranost koja se nameće djetetu za posljedicu ima usamljenost, a usamljene osobe su nesretne osobe, nezadovoljne, sramežljive i zatvorene. Dijete se takvoj situaciji ne uspijeva prilagoditi pa njegova potreba za društvom i druženjem ostaje nezadovoljena (Siqueland, Kendall, Steinberg, 1996, prema Kendall 2000).

Jedan od najčešćih problema u ponašanju danas je depresija koja se opisuje kao stanje tuge, neraspoloženja, žalosti, utučenosti. Depresija je zapravo puno više od same tuge i žalosti, ona je patološko stanje povezano sa simptomima bezvoljnosti, gubitka smisla, izostanka veselja i životne energije, poremećajima spavanja, umorom (Vulić-Prtorić, 2004, prema Lebedina Manzoni, 2007). Iako je depresija kao problem dugi niz godina pripisivan samo odraslim osobama, sve je veća prisutnost depresivnosti kod djece i mladih. Često se kod mirne i tihe djece ne primjećuju simptomi depresije pa se na taj način ignorira i sam problem kojeg prati osjećaj krivnje i pokušaji samoubojstva. (Davison i Neale, 2000, prema Lebedina Manzoni, 2007).

U predškolskoj dobi uglavnom su prisutni neverbalni znakovi depresije: tužno i bezizražajno lice, neraspoloženje, rijetki momenti smijeha, a u ranoj školskoj dobi više su prisutne pritužbe, strahovi i gubitak apetita (Kendall, 2002, prema Lebedina Manzon, 2007). Visok stupanj depresivnosti povezan je sa psihosocijalnim smetnjama: problemi sa školskim uspjehom, smanjeni međuljudski odnosi, depresivne epizode tijekom života, povećan rizik za suicidalne misli i aktivnosti te zlouporaba sredstava ovisnosti u kasnijim fazama života (Birmaher et al., 1996; Hammen i Rudolph, 2003; Brumariu i Kerns, 2010, prema Maglica i Jerković, 2014).

7. Ekspresivne tehnike u radu s djecom

Umjetnost je oduvijek pratiteljica čovjekovog života. Oni koji su nadareni je stvaraju, ali je svima dana da joj se dive, da u njoj uživaju. Iskustvo govori da umjetnost djeluje na čovjeka izazivajući nemir, uživanje, ushit, smirenje, te pomaže pojedincu da istraži svoje biće, svoju duhovnu stranu, svoju subjektivnu istinu. Stvaralaštvo može pomoći čovjeku da upozna svoju unutarnju ličnost, da prihvati podsvjesno, na što je, između ostalog, psihoterapija i usmjerena. Nažalost, mnogi se ljudi ne bave umjetnošću, nemaju sklonosti ili navike, ili pak imaju predrasude. Moguće je da su preopterećeni svakodnevnim brigama i nemaju zadovoljenje osnovne životne potrebe zbog čega smatraju da nemaju što tražiti ili dobiti od umjetnosti. Neki su pak mišljenja da nisu vrijedni umjetnosti jer nemaju dovoljno znanja pa si time uskraćuju doživjeti nešto novo, drugačije i lijepo. Umjetničko djelo može uznemiriti, ali s druge strane može djelovati smirujuće i oslobađajuće (Štalekar, 2014).

Ekspresivne medije kao ekspresivnu terapiju spominje Malchiodi (2007) te ih definira kao uključivanje likovnosti, glazbe, plesa, pokreta drame, poezije, pisanja i igranja u svrhu rehabilitacije, savjetovanja i psihoterapije. Zadaća ekspresivnih terapija je ukloniti prepreke koje stoje na putu prihvaćanja samog sebe te pomoći pojedincu da brže izrazi svoj problem što verbalnim tehnikama ne bi bilo izvedivo. Često se različite ekspresivne tehnike koriste istovremeno što može samo povećati mogućnost da se osoba izrazi učinkovito i jedinstveno.

7.1. Definicija art terapije

Art terapija razvila se sredinom 20. stoljeća ujedinjujući pozitivne učinke likovnog izražavanja na zdravlje psihijatrijskih bolesnika, a u sebi sadržava ekspresivne karakteristike umjetnosti i psihoterapije. „Art terapija je oblik psihoterapije koji primjenjuje stvaralački likovni proces kao sredstvo izražavanja i komunikacije.“ (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014, str. 192). Kada govorimo o stvaralačkom likovnom procesu u art terapiji, tada govorimo o crtanju, slikanju i modeliranju u najširem značenju riječi; prolijevanje boje po papiru ili trganje papira može biti terapijski proces. Komunikacije se u art terapiji odvija između klijenta, slike i terapeuta, u svim smjerovima, za razliku od nekih drugih verbalnih terapija. Art terapija spada u skupinu terapija umjetnošću u koju se još ubrajaju glazbena terapija, dramaterapija, terapija plesom i pokretom. Art terapiju smiju obavljati kvalificirani art terapeuti koji su dobro upoznati sa stvaralačkim procesom te razumiju neverbalnu i simboličku komunikaciju (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014).

Škrbina (2013) pojašnjava kako art terapija ne služi za razvijanje umjetničke tehnike, niti za pronalaženje pacijentovog osobnog stila, već potiče razvoj kreativnosti i osvještava identitet. Navodi i tri temeljena načela art terapije:

- **načelo konstruktivnog suočavanja** pojedincu omogućava suočavanje s vlastitim problemom,
- **načelo razvojnog dugoročnog planiranja korak po korak** temelji se na razvojnim procesima pojedinca i uzima u obzir da su posljedice traumatskog događaja višekratne pa početne reakcije mogu biti drugačije od problema s kojima se pojedinac suočava kasnije te
- **načelo kreativnog okruženja i vođenja** stvara okruženje koje će štititi pojedinca i voditi ga prema spoznajnom, emocionalnom i moralnom zacjeljivanju.

Art terapija je disciplina koja se prvenstveno temelji na umjetnosti i psihologiji te veliku važnost imaju umjetnički radovi pacijenata koji oslobađaju kreativnu energiju što doprinosi mentalnom zdravlju. Svaki pojedinac može vizualizirati svoje unutarnje sukobe, a crtanje tih unutarnjih sukoba pomaže pacijentu da verbalno izrazi probleme koji su proizašli iz njegove podsvijesti. Kada se o konfliktima raspravi, tada ih se može i riješiti.

Teoretski gledano, za razumijevanje i evaluaciju različitih umjetničkih elemenata u terapiji koriste sljedeći modeli: model kontinuirane ekspresije, model reprezentacije i model kreativne osovine (Škrbina, 2013):

Model kontinuirane ekspresije je model usredotočen na vizualne umjetničke terapije, no kasnije se proširio na sve oblike umjetnosti.

Model kontinuirane ekspresije terapeut koristi kada želi utvrditi kroz koji se ekspresivni medij pojedinac može najbolje izražavati; netko može koristiti glazbu kako bi izrazio emociju, dok drugi reagira na senzorne oblike pa izabire glinu.

Model predstavljanja bazira se na ekspresiji pojedinca kroz geste, slike ili neki drugi ekspresivni medij koji mu najbolje odgovara; osobe oboljele od shizofrenije slobodnije se izražavaju pomoću glazbe i pokreta.

Model kreativne osi može koristiti kada se želi vidjeti kako se pojedinac razvija kroz različite faze te kako rješava poteškoće u određenoj fazi.

7.2. Primjena art terapije

Art terapija uključuje korištenje ekspresivnih medija iz različitih područja umjetnosti te je stoga njezina primjena vrlo raznolika i primjenjuje se u različitim rehabilitacijskim programima. Art terapija koristi se za poticanje osobnog razvoja, pomoć u emocionalnom oporavku, pojedincu može pomoći stvoriti uvid u vlastito stanje, ohrabriti ga u izražavanju emocija, olakšati posljedice trauma, riješiti sukobe i probleme, obogatiti svakodnevni život. U art terapiji pojedincu se predlaže jedan objekt uz pomoć kojeg se uspostavljaju različiti odnosi i koji su predmet terapijskog rada (Škrbina, 2013).

Čovjekov se mozak sastoji od dvije hemisfere, lijeve i desne. Lijeva je hemisfera zadužena za logiku i racionalno razmišljanje, dok je desna intuitivna, čak i emocionalna. Ekspresivni mediji u terapiji omogućuju korištenje racionalnog i holističkog iskustva, odnosno lijeve hemisfere koja je digitalna, analitička i govorna te desne hemisfere koja je analogna i intuitivna, koja donosi konotacije, asocijacije i implikacije. Korištenje metafore, priče, slike, crteža i drugih ekspresivnih medija, odnosno aktiviranje desne strane mozga može dovesti do promjene unutarnje stvarnosti, ali i do promjene u opažanju vanjske. Sadržaji izraženi ekspresivnim medijima pojedincu mogu biti začuđujući; ponekad nespremnost ili neugoda ne omogućuju pojedincu da prihvati određene sadržaje jer se ne uklapaju o njegovu sliku o sebi. Korištenje ekspresivnih tehnika omogućava izražavanje kroz metaforu; nismo ljuti mi već lutka kojom se igramo. Na taj način osoba može istraživati i izraziti različite emocije i ponašanja koje možda nije osvijestila. Ono što je nužno u susretu s umjetnošću je projekcija na unutrašnjost, identifikacija i empatija. Isto je tako važno da terapeut može shvatiti tjeskobu i anksioznost koja okružuje sliku, glazbeno djelo ili pokret te promjenu koja se događa u pojedincu za vrijeme kreativne aktivnosti. Art terapija može se koristiti u odgojne, obrazovne, preventivne i terapijske svrhe, a primjenjiva je u zdravstvenim i socijalnim ustanovama te odgojno-obrazovnim institucijama (Škrbina, 2013).

Ona se također može koristiti u radu s djecom i adolescentima s emocionalnim, razvojnim i problemima u ponašanju, a cilj je potaknuti pozitivnu promjenu kontaktom s terapeutom i materijalima. Za posebno osjetljivu skupinu, seksualno zlostavljano djecu, uporaba neverbalne komunikacije je od iznimne važnosti jer dijete nema rječnik kojim bi opisalo svoje iskustvo pa često stvara umrljane mješavine boja koje razmazuju po površinama, kvare dobre slike, uništava ih ili probada preusmjeravajući ljutnju i bijes kroz likovni materijal (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014).

Transfer ili prijenos ima jako važnu ulogu u art terapiji, a definira se kao prenošenje bolnih iskustava iz prošlosti u sadašnjost s ciljem da se ti doživljaji korigiraju nakon što se još jednom prožive (Škrbina, 2013). Za razliku od verbalne psihoterapije, gdje postoji dvosmjerni odnos klijenta i terapeuta, u art terapiji se taj odnos odvija između klijenta, slike i terapeuta. Slika kao dodatni element daje mogućnost za dodatne spoznaje te služi pacijentu da dio transfera izrazi kroz sliku umjesto direktno kroz razgovor s terapeutom (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014).

Mnogi autori danas govore o terapiji kroz umjetnost i koristima koje ona pojedincu donosi; onaj tko pristane liječiti se putem umjetnosti može biti oslobođen unutarnjih sukoba, loših sjećanja i negativnih životnih iskustava i otvoriti se vanjskom svijetu, prihvatiti realnost. Posjeti izložbama potiču pojedinca da se otvori novim iskustvima kroz kontakt s umjetničkim djelima; filmoterapija pokreće neke emocije i razmišljanja; poznato je i da glazba utječe na raspoloženje, a likovne radionice ohrabruju vizualni izražaj. S druge strane osobna iskustva i traumatske životne priče koje nosi svaka osoba nije lako izvući na površinu. Ta iskustva pripadaju prošlosti i nerijetko se potiskuju. Da bi pojedinac stekao potpuno povjerenje u terapeuta i osjećaj sigurnosti i prihvaćenosti, potrebno je vrijeme i strpljenje. Art terapija potiče samopouzdanje, kreativnost, samim time daje mogućnost izbora, osjećaj sudjelovanja i upravljanja događajima (Štalekar, 2014).

8. Crtež kao dijagnostičko i terapeutsko sredstvo

8.1. Likovno i vizualno izražavanje

U istraživanja dječje psihe i kognitivnog funkcioniranja, crtež se pokazao kao pouzdano dijagnostičko sredstvo i terapeutski medij i to posebno kod djece koja imaju poteškoća u verbalnoj ekspresiji i komunikaciji. Procjena crteža likovnog pedagoga razlikuje se od psihološke i sociopedagoške analize dječjih radova. Ona se prije svega odnosi na duljinu i učestalost praćenja djetetovog likovnog izraza što traje najmanje šest mjeseci, a nerijetko se dijete prati od treće do sedme godine života. Istovremena procjena likovnog pedagoga, psihologa i socijalnog pedagoga mogle bi dati kompletniji uvid u nepoželjne oblike dječjeg ponašanja poput anksioznosti, stidljivosti i agresivnosti te biti od koristi socijalnom pedagogu u pripremi terapeutskih programa koji imaju za cilj tretirati problem u ponašanju kod djeteta (Stevanović, Kuralić-Čišić, 2017).

Prednost likovnog izražavanja pred verbalnim je u tome što je izravno i brzo; crtež kuće može se razumjeti u trenutku dok verbalni opis kuće traje nekoliko minuta. Verbalno i simboličko mišljenje omogućuje komuniciranje riječju i slikom, a sposobnost spoznavanja i pamćenja raste ako istodobno rabimo obje polovice mozga. Likovni izričaj daje mogućnost prodiranja u unutarnji svijet, u sjećanja i osjećaje. Mašta i radost smatraju se osnovnim čimbenicima kojima je moguće izbrisati stare navike i ograničenja te istovremeno prevladati prepreke i u psihoterapijskom procesu. Sam čin likovnog stvaranja oslobađa nagomilane frustracije u jedan proces kojim nastaje nešto novo što na osobu, u ovom slučaju dijete, nagrađuje osjećajem postignuća i zadovoljstva (Štalekar, 2014).

8.2. Proces izrade dječjeg crteža

Djeci ne bi trebalo vremenski ograničavati crtanje, ali se smatra da većina djece crtež završi kroz deset minuta. Bitno je i da se djetetu ne nameće sadržaj niti stil (Škrbina, 2013). Također, važan faktor pri izradi crteža je i planiranje koje se sastoji od redoslijeda crtanja glavnih dijelova, od smještaja glavnog lika na papir i raspoređivanju ostalih komponenata. Mlađa djeca uglavnom crtaju preveliku ljudsku glavu s obzirom na tijelo što se objašnjava time da se glava sastoji od više detalja nego ostatak tijela, dok starija crtaju obrnuto jer unaprijed planiraju kako će sve zajedno smjestiti na papir i kako će crtež izgledati u cjelini (Kondić, Dulčić, 2009).

Mnogi se autori slažu da veličina ljudske figure može ukazivati na crtačevo samopoštovanje; malen se crtež povezuje s niskim samopoštovanjem, anksioznošću, depresijom i osjećajem inferiornosti. Uvećana ljudska figura može ukazivati na osjećaj nedostatnosti i agresiju. Nadalje, primijećeno je da djeca svoje roditelje crtaju većima nego ostale ljude s kojima nemaju nikakav odnos, a to se objašnjava dvama: prvi je vrsta obrambenog mehanizma koji smanjivanjem veličine crteža služi za umanjivanjem prijetnje ili povećanje psihološke udaljenosti između crtača i prijetećeg lika. Kao drugi mehanizam navodi se prikazivanje pozitivnih likova većima od negativnih. Istraživači su proučavali i razlike između dječaka i djevojčica te su utvrdili da dječaci često crtaju teme povezane s moći, natjecanjem, agresijom, raznim vozilima i oružjem te da crtaju elemente u pokretu. Djevojčice uglavnom crtaju statične slike ljudi i životinja, za razliku od dječaka karakterno su mirnije i nisu grube što onda i prikazuju na crtežima (Škrbina, 2013).

8.3. Uloga boja

Boje imaju direktan i jak utjecaj na ljude, na interpretaciju svijeta i vlastiti razvoj. Pojedinač bojama izražava svoje emocije, stanja, osobnost te boja utječe na njegove reakcije. Što je boja jasnija, emocionalan odgovor je jači. Priroda ljude stalno okružuje bojama; svijetloplavo nebo izaziva veselje, dok tamno i tmurno nebo čini osobu tužnom i malo depresivnom. Dakle, može se zaključiti da boje na pojedinca mogu djelovati pozitivno ili negativno, odnosno na svjesnoj ili nesvjesnoj razini. Djeci boja postaje važna u razdoblju od četvrte do sedme godine života kada djeca pokazuju interes prema intenzitetu boja. Važno je dijete ne ograničavati u izboru boja koje ono odabire bez obzira što u početku upotrebljava boje koje nisu povezane sa stvarnim predmetima. Istraživači uočavaju da djeca prikazuju sretne prizore narančastom, žutom, zelenom i plavom bojom, a tužne smeđom, crnom i crvenom bojom. Crvenu boju uglavnom koriste i dječaci i djevojčice te svijetle boje povezuju sa sretnim, dok tamne s tužnim sadržajem. Djeca preferiraju tople boje, no dječaci imaju pozitivnije emocionalne reakcije na tamne boje nego djevojčice koje na iste imaju negativan odgovor. Proučavajući navedeno, Škrbina (2013) dolazi do zaključka da djeca dosljedno izabiru tople boje kada žele prikazati vedrinu i radost, a hladne kada žele potisnuti negativne osjećaje.

U tom kontekstu Kondić i Dulčić (2009) donose značenje boja pa navode kako plava boja predstavlja potrebu za druženjem, crvena strast i agresiju, žuta ljubomoru, nesigurnost, ali i živahnost, smeđa pretjerane higijenske zahtjeve, te crna strah i usamljenost.

8.4. Crtež kao terapijsko sredstvo

Kroz crtež je moguće dobiti različite informacije o djetetovu emocionalnom, kognitivnom i motoričkom razvoju i funkcioniranju, a isto je tako crtežom moguće poticati razvoj istog. Mnogi su autori prepoznali koliko je važna aktivnost crtanja pa su crtanje počeli koristiti kroz igru s ciljem provođenja razvojnih i odgojno-obrazovni programa. Upotreba igre i likovnih materijala koristi se kako bi se uspostavio odnos s djetetom, kako bi se protumačilo i pokušalo razumjeti njegovo ponašanje u situacijama koje su životno specifične, a s ciljem poticanja psihofizičkog razvoja. Djeca crtaju već stotinama godina, ali je do 19. stoljeća sačuvan jako mali broj njihovih likovnih radova. U 20. stoljeću dolazi do porasta interesa za period ranog djetinjstva te se dječje likovno izražavanje počelo sagledavati unutar šireg konteksta razvojnih, emocionalnih i kulturalnih iskustava, a danas se dječji crteži smatraju izrazom djetetovog emocionalnog života i osobnosti (Škrbina, 2013).

Osim likovnog materijala tijekom procesa terapije, važnu ulogu ima igra koja omaže uspostaviti odnos terapeuta s djetetom. Bilo koji način likovnog izražavanja je nešto što djeca teško mogu odbiti i tu bi se strategiju trebalo češće upotrebljavati u odgojno-obrazovnim ustanovama. Djeca koja istovremeno crtaju i odgovaraju na pitanja u odnosu na djecu koja samo razgovaraju s terapeutom daju mnogo više informacija baš zbog tog vizualnog dijela koji podupire govor djece i sastavljanje priča (Kondić, Dulčić, 2009).

Osnovni dio knjige Violet Oaklander (1996) riječi su djece koja govore o sebi s iskrenošću koju im je psihologinja omogućila različitim metodama, a primjenjuje ih na iznimno originalan i kreativan način koristeći ekspresivne medije. Tako ponekad od djece traži da stvore svoj svijet na papiru služeći se samo linijama, oblikom i bojama. U nekim slučajevima od djece zatraži da u crtež uklupe i članove svoje obitelji u obliku simbola, a ne onakvima kakvi zapravo jesu. Sam crtež govori puno o onome što se zbiva unutar samog djeteta, a posebno je zanimljivo promatrati kako se crtež istog djeteta mijenja iz mjeseca u mjesec, što je ostalo isto, a što je drugačije.

Najveći dio onoga o čemu psihologinja Oaklander (1996) piše obuhvaća tehniku zamišljanja te tvrdi da poticanje djeteta na zamišljanje povećava njegovu mogućnost snalaženja i učenja. Pomoću igara zamišljanja s djetetom se može zabaviti, ali i otkriti što se s njim događa. Najčešće se proces zamišljanja može usporediti sa stvarnim životom te se na taj način dobiva uvid u unutrašnju realnost djetetova života, u ono što je skriveno i sagledati stvari iz njegove perspektive. Djeca stvaraju svijet zamišljenog jer im je teško živjeti u stvarnom.

Autorica prilikom igre zamišljanja potiče dijete da govori kako bi lakše razumjela njegov unutarnji svijet. Čak i nestvarna zamišljanja koja se nikada nisu dogodila mogu puno reći jer često sadrže osjećaje straha i nemira koje treba osvijestiti, raspraviti o njima i riješiti ih.

Psihologinja Oaklander često tehniku crtanja kombinira upravo s tehnikom zamišljanja te se uglavnom koristi *Ružinim grmom*, metodom koja od djece traži da se zamisle kao da su ružin grm. Djecu prije samog zamišljanja detaljno pripremi, iznese mnoštvo prijedloga i mogućnost što je posebno korisno zatvorenoj djeci koja se teže otvaraju kreativnim iskustvima. Nakon što se dijete zamislilo u toj zadanoj ulozi, ideju prenosi na papir i opisuje što je nacrtalo. Autorica pomno prati i bilježi svaku djetetovu riječ i traži podudarnosti s njegovim životom. Postoje i druge metode koje upotrebljava u terapijskom procesu poput šaranja, crtanja osjećaja, crtanja tjedna, dana ili života. Primjećuje da djeca radije crtaju ono što sama žele od onoga što im je zadano, no navodi da to ne ometa samu terapiju.

Bez obzira što dijete i terapeut odluče raditi za vrijeme određene seanse, cilj je uvijek jednak: pomoći djetetu da postane svjesno sebe i svoje egzistencije unutar svog svijeta. Svaki terapeut ima vlastiti stil postizanja ravnoteže između vođenja seanse i upravljanja njome, te praćenja djetetovih želja (Oaklander, 1996).

Crtež se danas koristi u radu sa zlostavljanom djecom, s hospitaliziranom djecom i djecom koja imaju ponašajne i emocionalne poteškoće. Crtež može pružiti djetetu osjećaj sigurnosti, samopoštovanja, mirnoće, smanjiti stresna iskustva i reakcije na ta sjećanja. Radi što boljeg djelovanja terapije, potrebno je poznavati dječji razvoj kako bi se ekspresivni medij što bolje prilagodio svakom pojedinom djetetu (Škrbina, 2013).

U terapiji s djecom ne treba samo primjenjivati individualan pristup, već i grupnu terapiju koja može uvelike poboljšati socijalne vještine, razviti empatiju i dati osjećaj potpore bez osude i ismijavanja. No, da bi terapija bila u potpunosti uspješna, potrebno je uključiti i roditelje koji moraju osvijestiti svoju ulogu u stvaranju problema u ponašanju kod djeteta (Kondić, Dulčić, 2009).

9. Glazboterapija

9.1. Glazbeno izražavanje

Glazbeno je izražavanje tehnika na pola puta između geste i govora, dinamičnija je od pantomime, a manje izravna od govora te je osnovna ideja u takvom radu pokušati glazbeno izraziti ponašanje djeteta, odnosno stvoriti glazbeni portret. Glazboterapija je „neverbalni oblik komunikacije koji može privući i zadržati djetetovu pažnju te otvoriti nove mogućnosti za utemeljenje interpersonalne samosvijesti i komunikacije“ (Škrbina, 2013, str. 161). Osoba koja provodi glazboterapiju ne uči pojedinca glazbi, već pokušava uspostaviti kontakt s drugom osobom pomoću glazbe; ona je fokusirana na dostizanje kliničkih i terapijskih ciljeva koji nisu povezani s glazbenim obrazovanjem. Glazbeno izražavanje također može potaknuti spontanost i usvajanje novih i kreativnih ponašanja u terapiji i preslikavanje takvog ponašanja na stvarni život (Škrbina, 2013).

9.2. Utjecaj glazbe

Ono što glazbu čini učinkovitim terapijskim sredstvom su vibracije zvuka koje djeluju na sve procese u mozgu i time direktno utječu na čovjekove kognitivne, emocionalne i tjelesne funkcije. Pjevanje može na sličan način djelovati na tijelo opuštajući ga ili osnažujući. Zvuk utječe na tjelesne stanice i organe, djeluje na stanje svjesnosti, sklad lijeve i desne hemisfere mozga, krvni tlak, cirkulaciju, disanje. Glazbom se mogu potaknuti različite psihološke reakcije, moguće je utjecati na raspoloženje, na smanjenje anksioznosti i stresa. Glazba po pacijentovu izboru također može biti važan čimbenik u kontroli boli (Škrbina, 2013).

Utjecaj glazbe ovisi o tonalitetu, jačini i boji zvuka. Ukoliko djeca steknu kontrolu nad ritmom, mogu utjecati na doživljaj vlastite osobnosti umanjujući ili eliminirajući neke probleme u ponašanju pa tako ritam zvuka može riješiti nedostatke u govoru i tijelu. Zvuk, između ostalog, budi djetetova osjetila i razvija kapacitet da oblikuje i obuzda pokret. Osim zvuka, terapeutu u otkrivanju djetetove osobnosti može pomoći i njegovo pjevanje, a glas može biti dobar pokazatelj potencijalnih problema (Šmit, 2001).

Glazboterapija je socijalna aktivnost koja razvija svjesnost i identitet te pojačava samopouzdanje. Veliki je motivator kada se koristi s djecom jer stvara zabavnu okolinu za dijete u kojoj ono nije svjesno terapijskog konteksta. Glazbeni trenutak je pun tonskih, ritmičkih, dinamičkih elemenata koji se uzajamno isprepliću (Škrbina, 2013).

9.3. Metode u glazboterapiji

U glazboterapiji mogu se koristiti pasivne i aktivne metode pri čemu pasivne metode označavaju susret pojedinca s glazbom putem slušanja, a aktivne označavaju aktivno sudjelovanje pojedinca u glazbenim aktivnostima poput pjevanja i sviranja prilikom kojih se promatra djetetova reakcija i pozornost. Ako se djetetu pruži mogućnost sviranja nekog instrumenta, ne treba mu ispravljati tehniku već promatrati kako koristi i razvija finu i grubu motoriku. Osim toga, važno je djeci dopustiti da se kreću jer kroz kretanje mogu proizaći projekcije unutarnjih doživljaja. Terapeut nije osoba koja će korigirati djetetovu tehniku sviranja ili pjevanja i ispravljati ga, već je na terapeutu samo da pokaže kako neku radnju izvesti. Postoji nekoliko tehnika koje mogu poslužiti u radu, a to su improvizacija, pjevanje, vođena imaginacija, plesna terapija i aktivno slušanje glazbe. Kako bi dijete lakše usvojilo određene pojmove, važno je podijeliti proces u faze: u početnoj fazi dijete mora moći imenovati doživljaj, tj. instrument o kojem je riječ, zatim isti prepoznati sluhom, a u zadnjoj upamtiti neku glazbenu frazu bilo da se služi onomatopejom ili svira instrument (Škrbina, 2013).

Ponekad su pjesme snažnije od priča, iz iskustva piše Oaklander (1996). Ima beskonačno mnogo pjesama koje se sviđaju djeci i koje govore o svim emocijama, od ljubavi, bliskosti i pripadanja, do ljutnje, bijesa, tuge, jada i smrti. Ima pjesama koje smiruju i pjesama koje odgovaraju dječjem smislu za humor. Mnoge su nedovršene pa posljednje stihove treba izmisliti. Glazba se može iskoristiti na mnogo načina: može se puštati za vrijeme slikanja ili rada s glinom, može biti zvučna pozadina ili središte aktivnosti. Djeca uz glazbu mogu crtati likove, linije ili simbole, bojati. Klasična je glazba posebno pogodna za suočavanje s vlastitim osjećajima i izazivanje raspoloženja i slika, a može se kombinirati s tehnikom maštanja i zamišljanja. Nakon takve vrste vježbe razgovor o osjećajima može biti vrlo poticajan.

Oaklander (1996) primjećuje da djeca vole imati raznobojne šalove dok se kreću uz glazbu te da su im od instrumenata najdraži bubnjevi; čak i oni koji su nevješti mogu na bubnjevima izvesti prihvatljiv ritam. Terapeut može reći djetetu, primjerice, da pokaže kakav bi ritam udarao da je tužan ili sretan ili da odsvira ritam kojim će opisati svoje raspoloženje. Djeca vole ritmičke instrumente poput tamburina, zvečki, različitih bubnjeva, zvona, zapravo sve što se može upotrijebiti za koračanje, plesanje, ritmično gibanje, pratnju na gitari, a da zajedno tvori simfoniju. Osim bubnjeva, uvjerala se i u moć gitare koja ima umirujuće i blago djelovanje. Čak i najnemirnija djeca uz glazbu postaju mirna i koncentrirana. Autorica je često eksperimentirala s glazbom kao s načinom poticanja djece na izražavanje samih sebe. Sviranje gitare pokazalo se učinkovitim i kod djece s problemima pamćenja i učenja.

Moderna glazboterapija mjesto je susreta umjetnosti i znanosti. Glazba je umjetnost, što ju čini posebnim terapijskim sredstvom, te označava utemeljenu znanstvenu profesiju koja koristi glazbu i glazbeno povezane strategije da pomogne i motivira osobu prema specifičnom, neglazbenom cilju. Glazboterapija je socijalna aktivnost koja razvija svjesnost i identitet te pojačava samopouzdanje. Velik je motivator kada se koristi u radu s djecom jer stvara zabavnu atmosferu u kojoj ono nije svjesno terapijskog konteksta. Glazbeni je trenutak pun tonskih, ritmičkih, dinamičnih elemenata koji se uzajamno nadopunjuju te se ne zna koji od tih elemenata ima najveći terapijski učinak pa se zato koriste različiti pristupi u intervencijama (Škrbina, 2013).

Terapija glazbom ima za cilj podržati i pomoći djetetu smanjiti bol i stres te potaknuti razvoj socijalnih vještina. Tijekom glazboterapije, odnosno tijekom pjevanja pjesama i sviranja instrumenata djeca dijele ugodne trenutke s osobom koja im ulijeva povjerenje. Kroz glazbu se djetetu pomaže nositi s osjećajem tuge, ljutnje, straha i usamljenosti. Glazbene su aktivnosti jednostavne aktivnosti te djeci omogućuju kreativno izražavanje i osjećaj uspjeha zbog čega se djeca rado uključuju u njih. Glazba je korisna i vrlo maloj djeci koja nisu u mogućnosti komunicirati s odraslima. Naime, korištenje snimljene glazbe kod djece koja su prijevremeno rođena smanjuje stresne reakcije i povećava zasićenost kisika u krvi, ubrzava dobivanje težine te smanjuje učestalost medicinskih komplikacija (Divljaković i sur., 2014).

Glazba postaje sve više cijenjen medij u mnogim granama medicine, posebno u području fizikalne terapije i rehabilitacije. Djeca s motoričkim problemima imaju smanjen opseg pokreta, lošu ravnotežu, narušenu koordinaciju, smanjenu mišićnu snagu, promjene u mišićnom tonusu te bolove pro kretanju. Kod takve djece terapija je glazbom posebno korisna jer potiče uključenost cijelog tijela i pridonosi zdravlju te općenito kvaliteti života. Osim toga, glazba se može uključiti u jezično-govornu, fizikalnu i okupacijsku terapiju s ciljem poboljšanja kretanja, relaksacije mišića, povećanja samostalnosti u svakodnevnom životu, kao i u poticanje socijalizacije i emocionalnog razvoja. Djeci glazba nudi stimulaciju i motivaciju za rutine vježbanja, te predstavlja ugodnu aktivnost za specifične motoričke obrasce tijekom sviranja instrumenta. Različiti instrumenti mogu biti korišteni kako bi potaknuli rad različitih mišića. Primjerice, sviranje klavijature poboljšava vještine fine motorike, sviranje bubnjeva uključuje obje ruke, dohvatanje, koordinaciju, snagu gornjih ekstremiteta i stabilnost ramena (Divljaković i sur., 2014).

10. Terapija plesom

10.1. Plesna umjetnost

Ples je prirodni jezik koji sva ljudska bića razumiju bez upotrebe govora. „Ples je niz ritmičkih, sukcesivnih pokreta jednog ili više dijelova tijela na mjestu, u sjedećem položaju ili u pokretu uz akustičnu pratnju.“ (Škrbina, 2013, 179) Djeca vrlo rado iskušavaju te i sama pronalaze pokrete kao što su nošenje tereta na glavi, hvatanje predmeta nožnim prstima i dizanje stopalima, oponašanje kuckanja, ravnjanje tla nogom. Takvi pokreti, ako se prenese na čitavo tijelo, poprimaju ponavljanjem određeni ritam i čine ples. Plesnim strukturama kod djece se može razviti osjećaj za lijepo držanje tijela, za orijentaciju u prostoru, emocionalnost u pokretu, glazbenu izražajnost, odnos tona i pokreta. Pokret je postao neiscrpno sredstvo čovjekova fizičkog izražavanja; forma i kompozicija omogućuju beskonačan broj različitih plesnih izražaja. Ples pojedincu omogućuje i opuštanje i rušenje prepreka koje ga sprječavaju u komunikaciji te bitno utječe na razvoj socijalnog i kulturnog identiteta pa se preporuča svima. Prilikom izbora plesne vrste potrebno je imati u vidu zdravstveni, estetski i socijalni aspekt (Škrbina, 2013).

10.2. Utjecaj plesa

Tjelesna aktivnost smatra se jedim od važnih čimbenika koji utječe na rast i razvoj pojedinca pa se ples uspješno primjenjuje u treningu kardiovaskularne izdržljivosti kao prevencija srčano-krvožilnih bolesti, zatim u treningu respiracijske izdržljivosti te kod smanjenja tjelesne težine. Ples je jedna od najprimjerenijih aktivnosti za rad s djecom zbog toga što ima pozitivan učinak na razvoj dječjih sposobnosti poput osjećaja za ritam, pokret, ljepotu izvođenja pokreta, sposobnost vizualizacije vlastitog položaja u skupini. Plesnim se aktivnostima doprinosi razvoju koordinacije, ravnoteže, brzine, frekvencije pokreta, izdržljivosti, snage i fleksibilnosti. Osim toga, plesnim se aktivnostima utječe na motoričke i funkcionalne sposobnosti, a istovremeno razvijaju se i zapažanje, percipiranje, predočavanje, mišljenje, mašta, pamćenje. Motorički je razvoj uvelike povezan s intelektualnim razvojem djeteta; slabo razvijene motoričke sposobnosti sa sobom mogu donijeti sporost, nespretnost i nesigurnost, manjak radoznalosti i sporiji intelektualni razvoj. Učinak plesnih aktivnosti vidljiv je u smanjenju anksioznosti i depresije, pozitivno utječe na intelektualne sposobnosti, na poboljšanje zdravlja i formiranje društvenih vrijednosti te razvoj umjetničkog stvaralaštva (Škrbina, 2013).

10.3. Primjena plesa u terapijske svrhe

Terapija plesom i pokretom stara je koliko i ljudska kultura, ali se tek u 20. stoljeću razvio umjetnički ples sa svojim religioznim i zdravstvenim značenjem. „Temeljni je cilj u terapiji plesom proces osvješćivanja, reintegracije i unaprjeđivanja triju elemenata u pojedincu: predodžbe o sebi, vještine neverbalne komunikacije te raspona i kvalitete emocionalnih doživljaja.“ (Škrbina, 2013, str. 190) U terapiji pokretom i plesom postoje tehnike kojima se analizira napetost tijela te se pokušava dovesti tijelo u odnos s prostorom, a terapeut usklađuje različite tehnike i prilagođava se pojedincu suosjećajući i stvarajući osjećaj povjerenja. Terapija plesom i pokretom ne zahtjeva znanje plesnih vještina ili fizičke utreniranosti već je cilj terapijski proces tijekom kojeg pojedinac uči izražavati osobni stav te je u mogućnosti prenijeti ono što misli i osjeća na jedinstven način. Kroz aktivno sudjelovanje u terapiji plesom i pokretom moguće su određene pozitivne promjene kod pojedinca: bolji kontakt s tijelom, bolji kontakt s emocijama, integracija i protočnost u izražavanju emocija, mišljenja i ponašanja, unaprjeđivanje sposobnosti određivanja granice, osvještavanje unutarnjih potreba te odbacivanje onih koje su nametnute, omogućavanje kvalitetnog kontakta s okolinom, veća svijest o tome što pojedincu treba, koliko mu treba i što mu smeta, bolje upoznavanje sebe i svojih suprotnosti. Terapija plesom mijenja se prema potrebama, sposobnostima i željama te smanjuje osjećaj pritiska ili obaveze prema terapiji; pojedinac ima slobodu odabrati glazbu, tehniku plesa i dinamiku (Škrbina, 2013).

Pokreti tijela i učenje povezani su. Djeca s poteškoćama u učenju pokazuju i zaostajanje u razvoju svojih motoričkih sposobnosti te djeluju nespretno i traljavo, ponekad teško nauče vezani uzice na cipelama, skakati, voziti bicikl i slično. Dijete se osjeća frustrirano i nesretno što samo pogoršava problem i uzrokuje odustajanje baš od onoga čime bi se trebalo baviti. Način na koji mičemo tijelo blisko je povezano sa sposobnošću da budemo iskreni, s našim osjećajem samosvijesti i samopouzdanja. Djeca se vole kretati uz glazbu, posebno uz ritam bubnjeva. Oaklander (1996) u svojem radu često traži od djece na hodaju na određeni način, ukočeno ili opušteno, kao kroz visoku travu ili blato, mokri pijesak. Ponekad s njima oponaša različite životinje ili pak jedno dijete glumi životinju dok ostali pogađaju o kojoj je životinji riječ. Na taj način djeca iskušavaju kako je gibati se kao crv, puzati kao zmija, uvijati se i raditi neuobičajene pokrete. Obično takve vježbe izvode žmireći. Psihologinja katkad zahtjeva da djeca pretjeruju u nekim pokretima ili da ih izvode naglašeno, te da kažu na što ih pojedini pokret podsjeća i što osjećaju izvodeći ga. Metoda črčkanja pokazala se kao odlična metoda pomoći koja omogućuje djeci da postignu slobodan izraz u vježbi pokreta (Oaklander, 1996).

11. Psihodrama

11.1. Drama i dramska ekspresija

„Drama po samoj svojoj prirodi pretpostavlja komunikaciju te je primarni socijalni proces. Drama je primjer ljudske interakcije koja je usredotočena na komunikacije među ljudima, riječima, tijelima i emocijama.“ (Škrbina, 2013, 197) Dramska sposobnost karakteristična je za sve ljude koja je prirodna kao jezik i gesta. Igranje uloga dio je svačijeg iskustva, a javlja se u ranom djetinjstvu kao simbolička igra. Kad se dijete počne igrati, otkrivati, upoznavati i doživljavati svijet i sebe, tad započinje i ekspresivna dramska igra. Simboličko ponašanje malog djeteta najraniji je oblik dramskog ponašanja te ono od rane dobi svoja iskustva i neizvjesnosti dramatizira u simboličkoj igri projicirajući ih u igračke ili osobe koje ga okružuju. Dramska ekspresija potiče emocionalnu i socijalnu stabilnost, utječe na spoznajni razvoj i mišljenje djeteta te na njegov moralni razvoj, doprinosi izražavanju, utječe na bogaćenje rječnika, sposobnost stvaranja rečenica te točnost izražavanja. Dramska igra pruža temelj kreativne i životne pismenosti te kroz stvaralački proces uključuje iskustvo različitih problema, ali i njihovo rješenje. Dramskom se ekspresijom pojedinac ima priliku razvijati fizički, psihički i socijalno: u fizičkom smislu pojedinac uči kontrolirati cijelo tijelo; u psihičkom razvija vještine percepcije, brzog razmišljanja, zaključivanja i snalaženja u novim situacijama, a u socijalnom smislu razvija socijalnu percepciju, komunikaciju te uči i jača brojne komunikacijske vještine (Škrbina, 2013).

11.2. Dramska aktivnost

Dramske aktivnosti su radnje koje pojedinac provodi u svrhu izražavanja svojih osjećaja, misli, ciljeva, razvijanja govornih, izražajnih, motoričkih, kognitivnih i psihosocijalnih sposobnosti, kritičnosti i samokritičnosti, međuljudskih odnosa te preuzimanja odgovornosti. U dramskoj je aktivnosti od velikog značaja fizička radnja, odnosno radnja koju pojedinac izvodi dok se bavi dramskom aktivnošću. Svaka fizička radnja sastoji se od različitih pokreta te putem svakog pojedinog pokreta pojedinac unutar tijela dobiva određene informacije koje rezultiraju pojavom određenih osjećaja, tj. dolazi do fizioloških promjena unutar tijela. Dramske aktivnosti mogu se provoditi kao dramske igre ili dramske vježbe. Dramske su igre one aktivnosti koje se odvijaju prema pravilima te imaju jasno određeni cilj koji svaki sudionik treba postići dok su dramske vježbe one aktivnosti u kojima je sudionicima postavljen određen zadatak, ali nema natjecanja (Škrbina, 2013).

Dijete ne vlada svojim osjećajima, već ih izražava spontano i naglo ih mijenja prelazeći iz jednog emotivnog stanja u drugo. Ono tumači različite uloge i likove svojom iskrenošću koja je jednaka njegovu doživljaju svijeta. Djeca imaju potrebu iskazati ono što misle, a ako nemaju stvarnu publiku, ona će je stvoriti maštom. U planiranju dramske igre, potrebno je imati uvid u mogućnosti svakog pojedinca, njegove fizičke i psihičke sposobnosti. Kako bi se dijete uvelo u scensku ekspresiju, mogu se provoditi različite vježbe poput vježbi opuštanja i koncentracije, vježbi slušanja i razvijanja priče, vježbi kretanja u prostoru, vježbi staranja teksta i dramske radnje. Dramske se igre, odnosno vježbe često modificiraju u svom sadržaju prema mogućnostima i potrebama sudionika. One otvaraju prostor za individualan pristup i time se već na samom početku mogu prepoznati početni strahovi i otpori uz mogućnost oslobađanja djetetovih blokiranih ili neprepoznatih potencijala i sposobnosti (Škrbina, 2013).

11.3. Terapijska uporaba drame – psihodrama

Terapijska uporaba drame podrazumijeva aktivnu ulogu pacijenta u procesu liječenja, pritom uzimajući u obzir pacijentove osobne potencijale i vještine nudeći mu siguran i zaštićen prostor za izražavanje i razvijanje. Iskustvo dramske igre pacijentima može ponuditi smisleni kontekst njihova doživljaja povezujući ga s osobnim problemom te se na taj način ostvaruju terapijski i drugi pozitivni učinci poput učenja, stjecanja iskustva ili osobnog razvoja (Škrbina, 2013).

Psihodrama je akcijski oblik psihoterapije u kojoj postoji jedna centralna osoba, odnosno glavni lik koji se kroz privid igre lakše oslobađa. Naročito je djelotvorna u grupi zbog terapijskog procesa među članovima grupe i povratnih informacija koje svaki protagonist može dobiti. U psihodrami se kroz dramsku akciju stječe iskustvo koje se sastoji od pojavljivanja slika prošlih iskustava, oživljavanja osjećaja i stvaranja značenja. Kao sredstvo izražavanja psihodrama primjenjuje govorni jezik i govor tijela; nema dramskog teksta, već se prizori iz čovjekova života odigravaju onako kako ih on doživljava. Akcija, tj. djelovanje, tjelesni pokreti i živi odnos između likova govore više o teškoćama ljudskih odnosa nego sam govor. Scensko odigravanje, riječ i pokret, predmeti i rekviziti omogućuju protagonistu da dovrši ono što u životu nije mogao, znao ili smio. Životne situacije pojedinca na sceni se odigravaju uz pomoć drugih članova grupe; pojedinci na pozornici otkrivaju koji ih osjećaji i misli ograničavaju te se uče slobodno izražavati. U psihodrami se istražuju neizgovorene misli i osjećaji, unutarnji sukobi, ali i situacije koje se nisu dogodile. Načelo psihodramskog odigravanja je „kao da“ koje omogućuje ispitivanje zabranjenih, bolnih i traumatičnih iskustava (Škrbina, 2013).

Gluma pomaže djeci da se približe sebi i daje im mogućnost da izađu iz sebe. U igri glume djeca nikad doista ne napuste sebe jer u procesu improvizacije ona unose veći dio sebe; um, tijelo, osjećaje i duh kako bi bila što jasnija. Jedno stidljivo i povučeno djeteta uz pomoć glume i povjerenja koje stekne u grupi može iskazati cijeloga sebe, ojačati kontakt sa samim sobom, a isto tako i kontakt s drugima. Pomoću kreativne dramatizacije djeca mogu povećati svijest o sebi, mogu razviti punu svijest o svom tijelu, mašti i osjetilima. Drama postaje sredstvo koje djeci pomaže da pronađu i izraze izgubljene ili sakrivene osjećaje te da izgrade snagu i samosvijest. Kreativna dramatizacija od djece traži od njih da dožive svijet oko sebe kao i sebe same, a da bi mogla interpretirati svijet i izreći ideje, djela i osjećaje, oslanjaju se na sve izvore koji su im dostupni – vid, sluh, miris, dodir, okus, izraz lica, pokreti tijela, mašta, zamišljanje, pamet. Kreativna je dramatizacija glumljenje svog života, nas samih. Glumimo dijelove naših snova, različite situacije iz života: glumimo našu majku, sebe kao dijete, našu kritičnu stranu. Pojedinaac nalazi sebe, uspostavlja vezu sa samim sobom, doživljava se na samosvjestan, siguran autentičan i jasan način. U glumi osoba dopušta potisnutim dijelova sebe da se pojave, dopušta uzbuđenja i spontanost koje nedostaje u stvarnom životu (Oaklander, 1996).

Koristeći se izrazom lica i pokretima tijela, ali bez riječi također pomaže povećati osjetilnu svijest. Pantomimom se situacija izražava pokretima tijela, prenose osjećaji i raspoloženja, razvija se karakterizacija i glumi priča, a sve bez riječi. Oaklander (1996) navodi nekoliko primjera takvih improviziranih aktivnosti i iskustava koja uključuju sva čula. Primjerice, sudionici grupne terapije jedni drugima prosljeđuju zamišljeni predmet; promotre ga, opipaju, reagiraju i šalju dalje. To može biti bilo koji predmet, nož, čaša vode, mačka, narukvica, vrući krumpir. Predmet može imenovati i voditelj ili dijete koje ga šalje dalje; isti predmet može kružiti cijelom grupom koja zatim pogađa o čemu je riječ. Cijela se grupna terapija može osloniti i na osjetilo vida pa pojedinac može oponašati svoju reakciju na zalaz sunca, na dijete koje plače, sudar automobila dok drugi pogađaju što gleda. Oponašati se mogu i različiti zvukovi: eksplozije, limena glazba, poznata melodija s radija, loša ili dobra vijest, zagonetna ili začuđujuća. Pantomimom se mogu pokazati reakcije na različite mirise: miris cvijeća, miris luka, spaljene gume, kao i reakcije na različite okuse: okus sladoleda, limuna. Pojedinaac može oponašati srkanje kroz slamku, lizanje lizalice, zviždanje, puhanje balona. Pantomima može biti usredotočena i na svijest o cijelom tijelu: sudionici mogu prikazivati različite vrste hoda, piljenje, rezanje, zamatanje paketa, igru navlačenja konopa, igru loptom. Na višoj razini pantomime mogu se početi upotrebljavati i riječi. Djeca koja su već sudjelovala u igri pantomime obično vrlo lako dodaju riječi.

12. Biblioterapija

12.1. Pojam i definicija biblioterapije

U svakodnevnom radu s djecom treba koristiti različite vrste ekspresivnih tehnika čiji je cilj poticanje dječjeg razvoja, buđenje pozitivnih emocija, poticanjem govornog izričaja te lakše izražavanje i rješavanje problematičnih situacija u kojima se dijete našlo. Korištenjem izražajnih tehnika stručnjaci imaju mogućnost dobiti od djeteta informacije koje su im inače nedostupne. U izražajne tehnike spada i biblioterapija, tehnika koja kao i sve ostale tehnike, glazboterapija, likovnost, modeliranje, ima svoja osnovna načela koja terapeut tijekom primjene ne smije zanemariti. „Biblioterapija je svaka planirana i unaprijed pripremljena upotreba književnih djela bilo koje vrste, namijenjena poticanju emocionalnog izražaja, smanjenju emocionalne napetosti, razvijanju kreativnosti, ali i suočavanju sa stresom te tretmanu raznih poremećaja. Biblioterapija je terapijsko sredstvo kojim razvijamo određene dječje osobine: motoriku, spoznajni razvoj, percepciju, socijalizaciju, komunikaciju, govorne vještine, brigu o sebi, emocije.“ (Šimunović, 2001, str. 9) Biblioterapija ne uključuje samo pasivno slušanje nego i raspravu, komunikaciju s vršnjacima u istoj situaciji te nudi drukčiji pogled na bolest od onog koji je dijete samo stvorilo. (Šimunović, 2001).

12.2. Ciljevi biblioterapije

- Poistovjećivanje

Djeca s kojima se provodi biblioterapija mogu se poistovjetiti s likovima iz literature. To posebno uspijeva djeci koja se brzo uključe u priču i odmah ih ponese radnja pa na taj način dožive različite emocije. Poistovjećivanje je najvažniji od svih procesa biblioterapije jer predstavlja podlogu za psihički i socijalni razvoj djeteta.

- Projekcija

Onaj tko provodi biblioterapiju prenosi sebe i svoje osjećaje u lik s kojim se poistovjećuje pa kroz taj lik izražava vlastite stavove i reakcije drugih. To je ispravan način ispitivanja vlastitog i tuđeg ponašanja, kao i ispitivanje različitih načina rješavanja nekog problema.

- Katarza

Dijete može doživjeti emocionalno rasterećenje i olakšanje kroz lik s kojim se poistovjećuje i s kojim dijeli svoje osjećaje (Šimunović, 2001).

12.3. Provedba vođenog čitanja

S djecom se radi u grupi u kojoj ne treba biti više od osmero djece. Terapeut mora dobro poznavati djecu kako bi znao pravilno reagirati u slučaju da se u grupi pojavi problem. Djeca se međusobno isto tako moraju poznavati i ne smiju biti u bilo kakvim sukobima. Ugođaj mora biti opušten, a tijekom čitanja svako dijete mora vidjeti svu ostalu djecu što znači da najčešće svi sjede u krugu. Terapeut mora biti detaljno pripremljen i mora odabrati tekst koji je prilagođen stanju i dobi djece u grupi. Također mora biti sposoban potaknuti djecu na aktivno sudjelovanje te uspostaviti kontakt s grupom. Literarno djelo koje terapeut izabere mora sadržavati opise emocionalnih i etičkih reakcija o kojima želi razgovarati bez obzira radi li se o pripovijetci, basni, bajki, kratkoj priči ili drami. Izabrano se djelo čita pred grupom, prepričavaju se događaji iz teksta, komentiraju emocionalne reakcije likova, pronalaze se sličnost između teksta i osobnih iskustava pojedinaca, a zatim se na temelju navedenog donosi zaključak i poruka. Tijekom čitanja važno je voditi računa o dobi djeteta, o njegovoj psihičkoj strukturi, o emocionalnoj osjetljivosti, motiviranosti. Što je dijete mlađe, to bi priča trebala biti kraća i jednostavnija, puna lijepih slika koje djetetu pomažu da si jasnije predoči kompliciranije pojmove (Šimunović, 2001).

12.4. Književni oblici prikladni za biblioterapiju

Jedan od najvažnijih koraka u procesu biblioterapije je adekvatan odabir literature, postoji nekoliko smjernica koje mogu koristiti prilikom odabira priče: priča treba biti jednostavna, kratka, jasna i uvjerljiva, treba odgovarati razvojnoj razini, biti prikladna relevantnim osjećajima, interesima i potrebama, pokazivati kulturne raznolikosti, razlike spola i osjetljivost na agresiju, pokazivati znakove strategije suočavanja sa stresom. Mediji pogodni za korištenje u biblioterapiji uključuju književne tekstove književna izražajna sredstva te različite maštovite predmete. Pritom je jedino važno da glavni lik bude netko tko je pojedincu psihološki blizak i na koga će pojedinac spremno reagirati. Literatura mora realno i iskreno prikazivati određenu temu. Još jedan važan čimbenik u odabiru literature je taj da literatura pojedincu mora omogućiti sigurnu udaljenost od sebe jer pojedinac lakše razgovara o izmišljenom liku nego o sebi i vlastitim problemima. Također, bitno je odabrati literaturu koja će djeci privući pozornost, odnosno na koju će dati određen odgovor. Elementi koji pomažu u odabiru takve literature su veličina knjige, boje, pozicioniranje likova na papiru, izgled ilustracije. Ponekad čak i vrsta i veličina fonta imaju ulogu u tome kako djeca komuniciraju s djelom (Škrbina, 2013).

Dječja se poezija razlikuje od poezija za odrasle po tome što je jednostavnija, pisana drugačijim stilom, djeci je razumljiva, otvorena, govori o stvarima koje okružuju djecu. Najčešće je kratka te vezana uz svakodnevni dječji život, primjerice uz uspavlivanje, igru, potrebe i želje. Svaka je dječja pjesma napisana s poukom, ima naglašen epski karakter, odnosno, napisana je kao mala priča te ima pravilnu rimu. Dječja poezija može biti u različitim oblicima poput uspavanki, brojalica, bajalica, nabrajalica, zagonetki i brzalica (Škrbina, 2013). Književno djelo koje se preporuča koristiti u biblioterapiji jest poezija Grigora Viteza, odnosno pjesma *Kako živi Antuntun*, pjesma koja kroz opis života Antuntuna te rimu i ritam uči djecu da je u redu biti drugačiji i razlikovati se od drugih (Šimunović, 2001).

Bajke su izmišljene priče koje su pune čarolija i motiva poput princeza, zmajeva, opakih maćeha, heroja, vila, patuljaka, vještica, životinja koje govore. Jedna od karakteristika psihičkog razvoja djece predškolske i školske dobi jest bujna mašta što je povezano s povećanim zanimanjem djece te dobi za bajku (Škrbina, 2013).

Bajke i narodne priče nude bogat materijal za rad s djecom te proizlaze iz dubine ljudskoga i govore o bitkama, sukobima, tugama i radostima ljudi kroz vjekove. Poneke od tih priča nisu ni ugodne. Bajkama se pripisuje veliko psihološko značenje; bilo da se slažemo s interpretacijama ili ne, djeci su vrlo privlačne i vrijedne. Bajke izravno pogađaju temeljne emocije: ljubav, mržnju, strah, bijes, osamljenost i osjećaje kao što su osjećaj izoliranosti, bezvrijednosti i lišavanja. Iako je rječnik bajki kompliciraniji od dječjeg, dijete sluša bajku zaneseno, predano, svim svojim bićem, upijajući sve što mu ona donosi (Oaklander, 1996).

Prednost bajke je njezino značenje u razvoju mašte, estetskih i etičkih osjećaja, razlikovanju dobra i zla te zadovoljavanju djetetovih želja za pustolovinom (Škrbina, 2013). Međutim, neki pedagozi i roditelji izražavaju zabrinutost zbog činjenice da bajke predočuju svijet koji nudi savršena i magična rješenja svakog problema. Mnoge su od tih priča seksističke: žene se vrednuju samo u skladu sa svojom ljepotom, a muškarci u prikazani kao junaci. Unatoč tim nedostacima, u bajkama i narodnim pričama ima mnogo toga s čime se djeca mogu vrlo lako identificirati. Psihologinja Oaklander (1996) u radu s djecom takve priče koje nude fantastična i magična rješenja, kao i seksističke predrasude, uspoređuje sa stvarnim životom djece. Osim toga, smatra da djecu sretni i savršeni završeci priča ne mogu prevariti i da ipak nisu toliko naivna, da su vrijednosti što ih bajke nude jasne i jednostavne, crno-bijele. Neka književna djela koja služe uspješnoj provedbi biblioterapije su: *Bajke braće Grimm*, *Bajke i priče* i *Djevojčica sa žigicama* Hansa Christiana Andersena, *366 i još više bajki* Oscara Wildea te *Kako je Potjeh tražio istinu* Ivane Brlić-Mažuranić (Šimunović, 2001).

Basna je sažeto i malo književno djelo koje ima obilježja epske strukture (događaj, likovi, fabula), ali se po svojim strukturnim obilježjima približava i drami. Smatra se da je basna i najstarija forma dramske umjetnosti jer je način izražavanja u basni izrazito dijaloški. U njoj se ostvaruje sukob koji ne poprima jače dramske razmjere kao u dramskom djelu, ali čini jezgru fabule na kojem je temeljen dijalog među likovima. Basne na satiričan način prikazuju ljudsko ponašanje, djeluju na moral ljudi, ismijavaju ljudske nedostatke i mane, kao i pojave u društvu. Ono po čemu je basna prepoznatljiva je njen slikovit način govora, odnosno njezino preneseno značenje. U basnama su životinje prikazane s mnogim antropomorfnim svojstvima, pogotovo darom govora, pri čemu nisu bitne osobine životinja, nego je bitna njihova primjena na ljudske odnose. Svaki lik u basni utjelovljuje, personificira određenu ljudsku crtu pa se zato naivnost uvijek prikazuje u obliku ovce, lukavost u obliku lisice, okrutnost u liku vuka. Svaka basna nosi u sebi neku pouku koja ima veliki odgojni utjecaj. Poukom se kroz likove životinja želi ukazati na to kako su neke ljudske osobine dobre i poželjne, dok su druge nepoželjne i loše. Pouka je izrečena izravno, najčešće na kraju basne, dana u obliku poslovice. Jezik basne jednostavan je i jasan (Škrbina, 2013).

Basne se rado slušaju i čitaju jer se mogu lako primijeniti na neposredno životno iskustvo svakog pojedinca. Basnom se može djelovati na uvođenje djece u etičku problematiku te ona odgojno djeluje na formiranje stavova o dobru i zlu, laži i istini, nepravdi, poštenju. Basna prenesenim načinom izražava svoje poruke preko kojih utječe na etičko i socijalno oblikovanje djetetove ličnosti te na razvoj i spoznavanje moralnih životnih vrijednosti. U periodu kada se kod djece javlja potreba za stvaranjem mosta između svijeta bajki i svijeta činjenica te uspostavljanjem ravnoteže između vanjskog i unutarnjeg svijeta, basna može imati značajnu ulogu u ostvarenju tog cilja jer u sebi sadrži slikovitost, a oslobađa se bajkovitosti (Škrbina, 2013).

Biblioterapija ne obuhvaća samo čitanje basni, bajki i poezije, već i pričanje priča koje izmisli terapeut, priče koje izmišljaju djeca i pisanje priča. S obzirom da je djetetova priča projekcija, ona obično sadržava nešto iz djetetove životne situacije i završava poukom ili porukom koja je izvedena iz situacije opisane u priči. Ako se primjenjuje tehnika pričanja priča, Oaklander (1996) savjetuje da terapeut u tom slučaju mora znati ponešto o djetetu i njegovu životu kako bi se mogla shvatiti glavna tema priče. Prilikom terapije pričanja priča terapeut se može koristiti slikama na temelju kojih djeca pričaju priču. Priče su uglavnom kratke pa djeca vole odigrati više od jedne priče, a pune su materijala koji može poslužiti za terapeutsko istraživanje.

13. Terapija igrom

13.1. O dječjoj igri

Najadekvatniji oblik i sredstvo kojim se utječe na cjelokupan razvoj djeteta jest dječja igra: „Igra je oblik i sredstvo odgoja djeteta. Igrajući se ono stječe znanja i uči ponašanja. Uči uz naše namjerne intervencije, ali i spontano, a da to i ne zna. Nema sumnje da je igra oblik ranog obrazovanja djeteta.“ (Stevanović, 2003,110) Igrom se kod djeteta usavršavaju intelektualne funkcije, obogaćuje emocionalni život, unapređuje govor i dolazi u kontakt s drugim osobama ili djecom, uči kontrolirati i regulirati svoje ponašanje (Stevanović, 2003).

Igru možemo definirati kao slobodnu psihofizičku djelatnost čiji sadržaj omogućava samoizražavanje djeteta koje mu pruža veliko zadovoljstvo. Igra utječe na psihosomatski razvoj djeteta kao i na razvoj psihomotoričkih sposobnosti, povećava otpornost organizma i samim time doprinosi zdravlju djeteta. Igra je najučinkovitije odgojno sredstvo koje ima utjecaj u formiranju i oblikovanju djetetove ličnosti, a s obzirom da je spontana, igra je zabavna i ugodna aktivnost (Kosinac, 2011).

U prirodi je čovjeka da se čitavog života igra, ali samo u razdoblju djetinjstva igra ima značajan utjecaj i moć (Findak, 1995). Razna istraživanja, ali i iskustva, dokazuju da igra kao metoda rada s djecom predškolske dobi ima veliko značenje, čak i prednosti prema drugim oblicima i metodama rada; igra je prirodno samoobrazovanje, efikasno sredstvo za razvoj psihosomatskih funkcija, način učenja, prilika osobnog stvaralaštva, priprema za školu i život, početna interakcija s okolinom, upoznavanje materijalnog i odraslog svijeta istraživanjem i provjeravanjem. Osim navedenog, igra dijete uči poštivati pravila igra, pomaže mu steći samopouzdanje i razviti tjelesne, psihičke, socio-emocionalne i stvaralačke sposobnosti (Lazar, 2007).

Igra predškolskog djeteta može se promatrati s obzirom na dvije razine: spoznajnu i društvenu. U spoznajnu se razinu igre ubrajaju: funkcionalne igre, konstruktivne igre, simboličke i igre s pravilima, dok društvena razina igre promatra odnos djeteta s drugim vršnjacima. U toj se kategoriji nalaze usporedne igre, jednostavne socijalne igre, komplementarne igre i suradničke igre (Starč i dr., 2004). Najčešća klasifikacija dječjih igara sastoji se od 3 skupine igara: 1. funkcionalne igre, 2. simboličke igre i 3. igre s pravilima (didaktičke igre) (Duran, 1995).

Dijete se počinje igrati već u dojenačkoj dobi, a kada ono stupi u fizički kontakt s okolinom i koristi ili isprobava predmeta oko sebe, odnosno razvija svoje sposobnosti i funkcije, npr. trese zvečkom ili gura loptu, tada se igra funkcionalno. Međutim, dijete je najviše slobodno kada stvara samo, odnosno najsamostalnije je u stvaralačkoj igri koja mu omogućuje prikazivanje različitih aktivnosti iz života u obitelji i okolini pa tako recimo simboličkom igrom dijete imitira društveni život i rad u okolini te se identificira s odraslima. Simboličke igre imaju svoju radnju, sadržaj i likove koji označavaju realne predmete. Didaktične igre djetetu ne pružaju toliku slobodu koliko prethodno navedene. Didaktičke igre su igre s pravilima koja izmišljaju odrasli i zadatak im je prvenstveno utjecati na intelektualni razvoj djeteta u čijoj je osnovi umni napor, koncentracija i sposobnost shvaćanja (rješavanje labirinta, zagonetke). Za zadatke koje dijete ispunjava u igri više je motivirano jer ih ne osjeća kao nametnute pa mu ne izazivaju frustracije. Predškolsko dijete treba pustiti da se igra koliko dugo želi i, ako je moguće, ne požurivati ga i prekidati kako mu se ne bi narušila koncentracija i koncepcija igre. Za igru djeteta potrebno je puno strpljenja, no odrasli često nešto naprave umjesto djeteta jer im je tako jednostavnije i brže. (Stevanović, 2003)

Igra otkriva za dijete važne sadašnje i prošle odnose te je prisustvo odrasle osobe za dijete u igri od velikog značaja. Velik je broj igara djetetova autoterapija – prihvaćanje u igri znači prihvaćanje nesvjesnog, ljubavi, dilema, ljubomore, sumnji. U igri se dijete i terapeut brže nađu u situaciji u kojoj nesvjesno dolazi do izražaja, za razliku od nekih drugih tehnika (Oaklander, 1996).

13.2. Proces socijalizacije djece kroz igru

Igrom i aktivnostima kroz igru djeca stimuliraju stvarnost, a zapravo u tim simulacijama ostvaruju velik dio svog stvarnog života. Dijete stimuliranjem proučava realnost, pokušava joj se približiti na svoj način. Putem igre djeca testiraju svoje mogućnosti, uspostavljaju odnose s drugom djecom i odraslima, odnosno sjedinjuju realnost i maštu. Socijalizacija je složen proces učenja kojim kroz interakciju sa svojom okolinom djeca usvajaju znanja, stavove, vrijednosti i ponašanja neophodna za svakodnevni život. To je veza između pojedinca i društva bez koje ne bi bilo ni jednog ni drugog. Uspješna socijalizacija znači intenzivno razvijanje sposobnosti djeteta u predškolskom razdoblju. Ni u jednom kasnijem razdoblju djetetove se sposobnosti ne mogu više tako aktivirati kao u toj dobi. Primarna socijalizacija odvija se u predškolskoj dobi, odnosno od rođenja djeteta pa do polaska djeteta u školu kroz kontakte s odraslima, a posebno s vršnjacima. Vršnjaci omogućavaju malo djeci iskustvo učenja koje ne mogu steći na drugi način. Socijalni se razvoj odvija u tri koraka. Počinje s nesocijalnom aktivnosti – neangažiranjem, promatračkom aktivnosti i samostalnom igrom. Nakon toga dolazi faza paralelne igre pri čemu se druga djeca igraju pored druge djece, ali ne pokušavaju utjecati na njihovo ponašanje. Na najvišoj su razini dva oblika stvarne socijalne interakcije. Jedan je asocijativna igra kod koje su djeca uključena u odvojene aktivnosti, ali razmjenjuju igračke i međusobno komentiraju. Drugi je oblik suradnička igra što je napredniji oblik interakcije u kojoj su djeca usmjerena prema zajedničkom cilju poput glumljenja u igri ili gradnje dvorca od pijeska. Za djecu koja sudjeluju u igri najvažnija je stvar da ispune ulogu koju se preuzela. To se vidi i po tome s kakvom se marljivošću i pedantnošću ona odnose prema izvršenju radnji koje nameće uloga. Kroz sam proces igre djeca uče različite uloge i na taj se način pripremaju za stvaran život (Mahmutović, 2013).

13.3. Dijete i svijet lutaka

Najmaštovitija i najčudesnija svijeta jesu svijet igre i svijet lutaka. Kada se ta dva svijeta spoje, nastaje lutkarsko stvaralaštvo koje djeci postaje izvorom znanja i odgoja. Dijete se igra od dana rođenja. U svijetu igre zadovoljava sve svoje potrebe, osjeća se sretnim, zadovoljnim i uspješnim. Dijete se igra i kroz igru uči, a najčešće se igra lutkama kojoj otkriva tajne i maštanja. Lutka smije i može sve ono što dijete ne smije i ne može. Ona oslobađa djetetovu kreativnost, a kreativnost je preduvjet stvaralaštvu. Lutka je djetetu prijatelj bez kojeg bi mu život bio prazan i dosadan (Šimunov, 2008).

Iako dijete poznaje pravi lik lutke, tj. zna da je to neživi predmet, ono intenzivno doživljava sve situacije kroz koje lutka prolazi. Lutka djetetu nije samo partner u igri već pomoću nje dijete analizira pojave oko sebe, što mu omogućuje da ih bolje shvati, da bolje razumije sebe i svoj odnos prema svijetu oko sebe. Lutka je metafora dječje igre koja uspostavlja čudesnu vezu s djetinjstvom i snovima. Ono što je zanimljivo jest to što lutkine riječi i sve što se s njim izvodi djeluje snažnije na dijete nego riječi roditelja ili odgajatelja. Dijete se susreće s lutkom gotovo uvijek s uzbuđenjem. Lutka pokreće djetetov emocionalni, misaoni i fantazijski svijet. Prilikom igranja lutkom, dijete obnavlja svoje iskustvo, znanje, doživljavanje pa mu lutka često služi kao potpora u verbalnoj komunikaciji (Šimunov, 2008).

Ono što dijete teško izražava, ponekad mu je jednostavnije izreći lutkom. Lutka predstavlja odmak i dijete se zato osjeća sigurnijim u iskazivanju tajnih misli. Lutke se mogu upotrebljavati na različite načine; lutka može predstavljati dijete, drugu djecu ili odrasle. Lutku je moguće pitati o tome što voli, a što ne kod djeteta koje ju je odabralo. Lutka svoje mišljenje može reći drugim lutkama ili drugoj djeci u skupini, ako se radi grupno (Oaklander, 1996).

13.4. Lutkarske predstave

Lutkarski su igrokazi igre sa scenskim lutkama u kojima se otkrivaju mogućnosti i granice stilizirane igre, a uz to se traži poseban lutkarski način u pokretu i govoru. Da bi se uprizorio jedan lutkarski igrokaz, mora se krenuti od teksta koji se prilagođen izvođenju na lutkarskoj sceni. Lutkarski igrokazi koje izvode djeca moraju imati jednostavnu i jasnu radnju, a uz to treba izbjegavati i nagomilavanje sukoba među lutkama. Lutkarska igra u cjelini mora imati jasnu ideju. Tekstovi se mogu izabrati i prema tipu lutke koja će ih izvoditi. Marionete su pogodne za izvođenje bajki, a lutke za kratku priču ili basnu. Igrokaz se može organizirati i na način da su djeca samo gledatelji te da su uključena samo djelomično pomažući oko scenografije i uređenja prostora ili u oponašanju zvukova iz prirode i okoline. Postoji niz kombinacija, ali sve ovisi o dječjoj dobi, zainteresiranosti i sposobnosti. U svakom slučaju dobro ih je povremeno na bilo koji način uključiti u izvedbu jer se na taj način mogu uočiti talenti te im se pruža prilika da na kratko postanu netko ili nešto što su oduvijek željeli biti. Rad djece na pripremanju lutkarskog igrokaza značajniji je nego sami rezultat rada, odnosno sam igrokaz. Sam zajednički rad dobra je odgojna vrijednost, kao i želja da se dobrom dikcijom izgovori tekst, da se dobro glumi ili pokaže umjetnički dometa u likovnom i glazbenom smislu (Šimunov, 2008).

Djeca vole lutkarske predstave. U nedostatku kazališnog paravana, Oaklander (1996) upotrebljava naslon stolca ili flanelsku ploču. Ako se radi o individualnoj terapiji, tada psihologinja predstavlja publiku, a ponekad predstavu odigra i ona. Lutkarske su predstave vrlo slične pričanju priča jer dijete pomoću lutke priča svoju priču. Kad dijete radi predstavu, ono najčešće zna što želi, a intervenirati treba jedino u slučaju ako zapne. Dječje lutkarske predstave karakteriziraju dvije stvari: poznate priče i mnogo tučnjave. Dijete treba ispričati priču ma kakva god ona bila, čak i ako je dijete izabralo odigrati bitke i sukobe. Ima djece koja točno znaju što žele, koja oprezno odabiru lutke i igraju neke velike teme koje su često bliske njihovim životima. Međutim, mnoga djeca trebaju pomoć kako bi probila ustaljenu shemu dviju lutaka koje se tuku. U tom slučaju terapeut može predložiti temu ili izvesti predstavu koja će im dati dodatne ideje. Ponekad je dobro koristiti se nekom vrstom uzajamnog pričanja priča. Nakon što dijete izvede svoju predstavu, terapeut može izvesti svoju verziju s istim likovima, ali drugačijom pričom i boljim razrješenjem sukoba.

Djeca ne igraju samo životne situacije pomoću likova lutaka već se spremno poistovjećuju s različitim dijelovima sebe: dobar, zao, žestok, anđeoski, ljut, bebast, mudar. „Katkad pomoću lutkarske igre uspiju riješiti neki svoj unutarnji ili vanjski sukob i uravnotežiti i integrirati mnoge svoje aspekte.“ (Oaklander, 1996, 121)

14. Izrada predmeta

Također, odličan put prema djeci koja imaju poteškoća s verbalnim izražavanjem jest rad s glinom. Glina spada pod tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja te je osobito podatan, topao i široko primjenjiv materijal. Posebnu vrijednost glina ima upravo u tome što prilikom oblikovanja gline djeca mogu svoje emocije poput veselja, tuge, ljutnje, tjeskobe, napetosti pretočiti u razne oblike. Rad s glinom savršena je terapija protiv stresa te se na pristupu modeliranja mogu iščitati osjećaji osobe koja koristi glinu (Rogulj, 2015).

U situacijama u kojima se koristi glina, terapeut može sudjelovati zajedno s djetetom; glina je prljava, prhka, meka, muljava, senzualna i sviđa se djeci svih životnih dobi. Glina potiče primarne unutarnje procese, nudi osjetilna iskustva što djeci s problemima percepcije i motorike treba. Glina djeci približava njihove vlastite osjećaje i često pomaže preskočiti prepreku u djetetu. Senzualnost gline možemo opisati kao most između osjetila i osjećaja: agresivno dijete glinu može upotrijebiti za udaranje, a nesigurno može osjetiti osjećaj kontrole. Glina je jasan medij – terapeut zaista može vidjeti što se događa s djetetom gledajući ga kako ono radi s glinom., a odgovara i djeci koju roditelji optužuju da previše pričaju jer glina mnoge riječi čini nepotrebnima. Većina djece spremno prihvaća rad s glinom, no ponekad se neko dijete boji te vlažne smjese. To samo za sebe terapeutu ukazuje na vezu između njegove opsjednutosti čistoćom i emocionalnih problema što možda ne bi došlo do izražaja u radu s nekim drugim materijalom (Oaklander, 1996).

Oblikovanje u glini vrlo je blisko djeci te uglavnom pokazuju veliki interes za materijal. Djeca glinu gnječe, mijese, plješću po njoj, otkrivaju da glinu mogu valjati, utiskivati, stanjivati i otkidati. Kada zadovolje i ispune potrebu za taktilnim iskustvom s glinom, djeca počinju stvarati prve oblike. Svaki taj oblik u nekom momentu postaje simbol za nešto konkretno, neku pojavu ili pojam, odnosno element koji je dio neke veće cjeline. Djeca spontano pronalaze načine kako napraviti veće ili manje oblike te kako različite elemente spojiti u jednu priču. Kako bi izrazila nekonkretne ili suptilne sadržaje, djeca odabiru istanjene i zakrivljene oblike (Belamarić, 1987).

Osim gline, u terapiji se može služiti i plastelinom koji se ne suši i ne stvrdnjava, a ne mora se ni peći. Plastelin je, za razliku od gline, već obojena umjetna masa koja se proizvodi u svim bojama, odlična za modeliranje, valjanje, utiskivanje, gnječenje. Plastelin se može primijeniti i kao sredstvo u razvoju fine motorike šake i prstiju (Jakubin, 2001).

S obzirom da plastelin ne zahtjeva toliko pažnje kao prava glina, vrlo je pogodan da stalno bude pri ruci za spontanu uporabu. Plastelin može poslužiti kao dobar temelj za skulpturu koja se neće stvrdnuti. Ima mnogo načina na koje se može napraviti jednostavna skulptura, a uz glinu, pogodan je i vosak, gips, sapun, drvo, žlica, papir, metal, kutije i dr. Na taj se temelj mogu dograditi razni materijali i tako stvoriti zanimljiva apstraktna kreacija. Ponos koji djeca osjete više je nego terapijski, a veselje koje ih preplavi za vrijeme rada neprocjenjivo je. Djeci ne treba izdavati upute, ona se vrlo lako mogu iskazati sama, a terapeut može vrlo uspješno raditi na temelju bilo čega što naprave sama ili na temelju jednostavnog promatranja samog procesa rada (Oaklander, 1996).

Za potrebe igre može se kupiti ili se može napraviti tijesto. Takva vrsta materijala omogućuje taktilni osjet te se od njega mogu raditi figure koje se na zraku skrutnjuju. Igranje tijestom, miješanje, modeliranje, upotreba različitih kuhinjskih alata pruža raznovrsna taktilna i osjetilna iskustva. Slikanje prstima i tijestom pruža drugu vrstu iskustva. Vrlo zanimljive objekte djeca mogu napraviti i od komada drveta koristeći pilu, čekić i čavle. Međutim, pravila i ograničenja moraju biti jasna i treba ih se pridržavati jer alat može biti opasan. Većina djece, pogotovo one s problemima, nema često prilike upotrijebiti alat; oni to vole i nastoje biti pažljivi. Takva aktivnost pridonosi stjecanju iskustva u nalaženju izlaza iz poteškoća (Oaklander, 1996).

15. Zaključak

Kreativnost je osnovna potreba zajednička svim ljudima, a umjetnost je jedan od najrazvijenijih oblika ljudskog izražavanja i sporazumijevanja. Svaki pojedinac posjeduje kreativni potencijal samim rođenjem, a hoće li se on razviti, ovisi o brojnim faktorima poput određenih kognitivnih karakteristika, emocionalnih kvaliteta, različitih iskustava tijekom razvoja te utjecaja okoline. Kreativnost je sastavni dio svake ljudske djelatnosti te se smatra preduvjetom uspješnog odgoja i obrazovanja. S obzirom da umjetnost zauzima važno mjesto u životu ljudi i da smo njome svakodnevno okruženi, našla je svoju široku primjenu u sklopu art terapije.

Uzimajući u obzir kreativne, ekspresivne, tehnike, djeca mogu ojačati svoje nesigurnosti, suočiti se s vlastitim strahovima te osvijestiti unutarnje konflikte. Crtanje, pjevanje, plesanje, gluma ili pravljenje predmeta omogućuju djeci neverbalnu komunikaciju te izražavanje emocija koje ne znaju ili ne mogu verbalizirati. U tom smislu art terapija pomaže rješavati složene probleme ili zadatke povezujući različita znanstvena i stručna područja, a pritom imajući u vidu psihosocijalne, odgojno-obrazovne i psihoterapijske utjecaje na pojedinca.

Sva djeca u jednom periodu svog djetinjstva manifestiraju problematično ponašanje, ali to ne znači da pate od problema u ponašanju. Kako bi djetetovo ponašanje bilo dijagnosticirano kao problematično, dijete mora zadovoljiti određene uvjete. U pojedinim razvojnim fazama djetetova života pojedina ponašanja nisu poželjna, ali su očekivana i normalna. Za pravilan razvoj djeteta posebno je važan čimbenik djetetovog okruženja. Ako je okolina sigurna i stabilna, ako su u životu djeteta prisutna oba roditelja koja mu postavljaju granice s jedne strane, a s druge mu pružaju mnogo ljubavi, tada je manje vjerojatno da će dijete manifestirati problematična ponašanja van faza razvoja u kojima su ona uobičajena.

Djetinjstvo je nesumnjivo najznačajniji period u razvoju djetetove ličnosti. Ono što dijete doživi i osjeti u ranom djetinjstvu, ostavlja dubok trag i značaj na cijeli njegov život. Osim toga, određuje kako će se dalje razvijati te kako će se uklopiti u svijet odraslih. Socijalizacija djece predškolske dobi značajno je važna; to je jedan od prvih koraka prema uspostavljanju socijalnih kontakata sa svojim vršnjacima. Prema tome, djecu treba poticati na igru, treba ih postupno učiti kako prihvatiti ulogu koju nisu birali sami, nego druga djeca, te ih pripremati za poštivanje pravila u igri, odnosno učiti ih da postoje određena pravila kojih se treba pridržavati.

16. Popis korištene literature:

1. Ajduković, M. (2001). Ekološki multidimenzionalni pristupa sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*, 47 – 61.
2. Bastašić, M. (1990). *Lutka ima i srce i pamet*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Bašić, J. (2001). Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži: teorijsko motrište. *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*, 33 – 47.
4. Bašić, J. (2009). Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih. Zagreb: Školska knjiga.
5. Belamarić, D. (1987). *Dijete i oblik: likovni jezik predškolske djece: knjiga za odgajatelje, roditelje, pedagoge, psihologe, psihijatru*. Zagreb: Školska knjiga.
6. Cvetković-Lay, J., Pečjak, V. (2004). *Možeš i drugačije: priručnik s vježbama za poticanje kreativnog mišljenja*. Zagreb: Alinea.
7. Divljaković, K., Lang Morović, M., Kraljević, M., Matijević, V., Maček Trifunović, Z. (2014). Terapija glazbom i ritmičke slušne stimulacije u radu s hospitaliziranom djecom. *Fiziklana i rehabilitacijska medicina*, 26 (1 – 2), 1 – 11.
8. Duran, M. (1995). *Dijete i igra*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
9. Đuranović, M., Klasnić, I., Matešić, I., (2020). Poticanje dječje kreativnosti u predškolskim ustanovama. *Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 69 (1), 89 – 110.
10. Đuranović, M., Opić, V. (2013). Mogućnosti prevencije rizičnih ponašanja djece predškolske dobi. *Magistra Iadertina*. 8 (1), 101 – 111.
11. Findak, V. (1995). *Metodika tjelesne i zdravstvene kulture u predškolskom odgoju: priručnik za odgojitelje*. Zagreb: Školska knjiga.
12. Greenspan, S. I. (2004). *Zahtjevna djeca*. Lekenik: Ostvarenje.
13. Ivanović, N., Barun, I., Jovanović, N. (2014). Art terapija – teorijske pretpostavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, 42 (3), 190 – 198.
14. Jakubin, M. (2001). *Likovni jezik i likovne tehnike: temeljni pojmovi*. Zagreb: Educa.
15. Jukić Lušić, I. (2006). Prevencija neprihvatljivih oblika ponašanja u predškolskoj dobi. *Dijete i društvo: časopis za promicanje prava djeteta*, 8 (1), 103 – 122.

16. Kendall, P. C. (2000). *Child and adolescent therapy – Cognitive – Behavioral Procedure*. New York: The Guilford Press.
17. Klarin, M., Miletić, M., Šimić Šašić, S. (2018). Problemi ponašanja kod djece i mladih – doprinos sociodemografskih obilježja, zadovoljstva obitelji i socijalne podrške. *Magistra Iadertina*, 13 (1), 70 – 90.
18. Koller-Trbović, N., Žižak, A., Jeđud, I. (2010). Analiza postojećih definicija i prijedlog standarda za terminologiju, definiciju, kriterije i načine praćenja pojave poremećaja u ponašanju djece i mladih. Zagreb. Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. 1 – 16.
19. Kondić, Lj., Dulčić, A. (2009). *Crtež i slika u dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Alinea.
20. Kosinac, Z. (2011). *Morfološko-motorički i funkcionalni razvoj djece uzrasne dobi od 5. do 11. godine*. Split: Savez školskih športskih društava grada Splita.
21. Kudek Mirošević, J., Opić, S. (2010). Ponašanja karakteristična za ADHD. *Odgojne znanosti*, 12 (1), 167 – 183.
22. Kušević, Z., Melša, M. (2017). Agresivnost kod djece i adolescenata. *Socijalna psihijatrija*, 45 (2), 105 – 116.
23. Lazar, M. (2007). *Moć igre i igračke*. Đakovo: Tempo.
24. Lebedina Manzoni, M. (2007). *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
25. Maglica, T., Džanko, P. (2016). Internalizirani problemi u ponašanju među splitskim srednjoškolcima. *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 65 (4), 559 – 586.
26. Maglica, T., Jerković, D. (2014). Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika za internalizirane probleme u školskom okruženju, *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 63 (3), 413 – 431.
27. Mahmutović, A. (2013). Značaj igre u socijalizaciji djece predškolskog uzrasta. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 8 (18), 21 – 33.
28. Malchiodi, C. A. (2007) *Expressive therapies*. New York; London: The Guilford Press.
29. Mikas, D. (2007). Kako roditelji i odgojitelji procjenjuju emocionalni razvitak i ponašanje djece predškolske dobi. *Odgojne znanosti*, 9 (1), 49 – 73.
30. Oaklander, V. (1996). *Put do dječjeg srca: geštaltistički psihoterapijski pristup djeci*. Zagreb: Školska knjiga.

31. Pregrad, J. (1996). *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa "Osnove psihosocijalne traume i oporavka"*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
32. Rogulj, E. (2015). Glina kao medij u dječjem izražavanju. *SRETNA DJECA – kreativnost i pristupi dječjem vizualnom stvaralaštvu*. 82 – 95.
33. Skupnjak, D. (2012). Teorija razvoja i učenja L. Vygotskog, U. Bronfenbrennera i R. Feuersteina kroz prikaz slučaja. *Život i škola*, 58 (28), 219 – 229.
34. Slunjski, E., (2013). *Kako djetetu pomoći da (p)ostane kreativno i da se izražava jezikom umjetnosti*. Zagreb: Element.
35. Sommers-Flanagan, R. i J. (2006). *Kad nas dijete zabrinjava: uobičajena razdoblja djetinjstva ili ozbiljni problemi?*. Lekenik: Ostvarenje d. o. o.
36. Starc, B. i dr. (2004). *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi: priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
37. Stevanović, D., Kuralić-Ćišić, L. (2017). *Razvoj kreativnosti i prevencija poremećaja u ponašanju (djece predškolskog odgoja)*. Lukavac: Javna biblioteka.
38. Stevanović, M. (2003). *Predškolska pedagogija*. Rijeka: Andromeda d. o. o.
39. Šimunov, M. (2008). Lutkarski igrokazi nepresušani su izvor dječjeg stvaralaštva. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 3 (6), 83 – 99.
40. Šimunović, D., (2001). Pričom do emocionalne stabilnosti. *Dijete, vrtić, obitelj: Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 7 (25), 9 – 14.
41. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost: multidimenzionalni pristup odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Veble commerce.
42. Šmit, M. B. (2001). *Glazbom do govora*. Zagreb: Naklada Haid.
43. Štalekar, V. (2014). O umjetnosti i psihoterapiji. *Socijalna psihijatrija*, 42 (2), 180 – 189.
44. Uzelac, S., Bouillet, D. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
45. Vasta, R., Haith, M., Miller, S. (2005). *Dječja psihologija*. Zagreb: Naklada Slap.
46. Zloković, J., Vrselj, S. (2010). Rizična ponašanja djece i mladih, *Odgojne znanosti*, 12 (1), 197 – 213.
47. Zubak, M. (2007). Učenička procjena kvalitete škole kao pokazatelj rizičnih i zaštitnih čimbenika u školskom okruženju – razlike po dobi, *Kriminologija i socijalna integracija*, 15 (1), 41 – 54.

48. Živčić-Bećirević, I., Smojver-Ažić, S., Mišćenić, G. (2003). Problemi u ponašanju predškolske djece prema procjeni roditelja i odgojitelja. *Psihologijske teme*, 12 (1), 63 – 76.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Ana Rimac, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice Panogjipredstavljenog odjela, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 22.03.2022.

Ana Rimac

Potpis

OBRAZAC I.P.

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOG / DIPLOMSKOG RADA U DIGITALNI
REPOZITORIJ FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

STUDENT/ICA	ANA ZIMAC
NASLOV RADA	EMSPRESIVNE TEHNIKE U RADU S DJECOM PREDŠKOLNE DOBI KOJA MANIFESTIRAJU PUF
VRSTA RADA	DIPLOMSKI RAD
ZNANSTVENO PODRUČJE	DRUŠTVA ZNANOSTI
ZNANSTVENO POLJE	
MENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	ov. prof. dr. Šuško
KOMENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	dr. sc. Hajha
ČLANOVI POVJERENSTVA (ime, prezime, zvanje)	1. ov. prof. dr. sc. Gusić 2. doc. dr. sc. Kalisić Jakupčević 3. ov. prof. dr. sc. Šuško 4. dr. sc. Hajha

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/ica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružiti odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude (zaokružiti odgovarajuće):

a.) u otvorenom pristupu

b.) rad dostupan studentima i djelatnicima Filozofskog fakulteta u Splitu

c.) rad dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružiti odgovarajući broj mjeseci)

U slučaju potrebe dodatnog ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

27. 2. 2022

mjesto, datum

Ana Zimac

potpis studenta/ice